

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Н. М. ФІЛІПОВА

**ІНФОРМАЦІЯ – МОВА – ЗНАК:
СЕМІОТИКА ТА КОМУНІКАЦІЯ**

Навчальний посібник для самостійної роботи студентів

спеціальності 7.02030303 «Прикладна лінгвістика»

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*

Миколаїв 2012

УДК 81'33 (075.8)

ББК 22.343я73

У 95

Автор: кандидат філологічних наук, професор НУК Філіппова Н.М.

Рецензент: Т. П. Мироненко, кандидат педагогічних наук, доцент

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/II–III 36 від 07.12.2010)

Філіппова Н.М.

У 95 Інформація – мова – знак: семіотика та комунікація : навчальний посібник для самостійної роботи студентів спеціальності 7.02030303 “Прикладна лінгвістика» – Миколаїв : Видавництво НУК, 2012. – 98 с.

Навчальний посібник «Інформація – мова – знак: семіотика та комунікація» - це хрестоматія та система завдань для самостійної роботи студентів з дисципліни « Семіотика» Він складається з чотирьох розділів, які представляють основні поняття семіотики, мову як особливу знакову систему, семіотику літератури, прикладну семіотику.

Посібник призначений для студентів філологічних спеціальностей.

© Філіппова Н. М., 2012

© Видавництво НУК, 2011

ВСТУП

Модель пізнання мовної дійсності зараз представляється у вигляді такої схеми: мова – середовище (соціум) – досвід – пізнання – знання – мова, тобто мова являється природнім, цілісним об'єктом, основна функція якого полягає у тому, щоб представляти знання в ментальному просторі.

Відомо, що мова – це надзвичайно складна знакова система, яка відрізняється від усіх інших знакових систем у людському суспільстві своєю можливістю змінюватися у часі та просторі і адаптуватися до різних умов соціального середовища, будучи водночас і продуктом (результатом процесу) і процесом з його можливістю самоорганізуватися.

Складні співвідношення між мовою, її природою і суттю з точки зору аналізу когнітивної сфери людини як соціальної істоти, знаннями, значеннями та знаками особливо важливі для вирішення великої кількості прикладних лінгвістичних задач, оскільки їх особливістю є орієнтація на конкретні потреби суспільства, діяльність людини в соціумі (мова і значення), з одного боку, і використання мови як основного носія інформації (інформація-мова-знак), з другого.

Сьогодні все частіше можна почути заклики до більш глибокого, міждисциплінарного підходу до інтерпретації мови як специфічного феномену, через посередництво якого можна зрозуміти природу особистості, її місце у соціумі, а питання про значення мовного знака формулюється як питання про те, яке концептуальне або когнітивне значення підводиться під „дах» знаку. (квант інформації за О. Кубряковою)

Прикладна лінгвістика у її сучасному розумінні має тенденцію до зв'язку з різними науками (сферами знання), взагалі, і з проблемами соціуму, зокрема. Тому спеціалісту у галузі прикладної лінгвістики треба добре розуміти загальну семіотичну проблематику, пов'язану зі структурою мови і її функціонуванням у суспільстві.

Розділ 1. Основні поняття семіотики

“...The entire universe... is perfused with signs, if it is not composed exclusively of signs».

Ch. Peirce

Теми для обговорення:

1. Семіотика – наука про знаки та знакові системи.
2. Види семіотичних систем.
3. Класифікація знаків.
4. Роль знакових систем у життєдіяльності людини.

Ключові слова: *семіотика, знак, символи, ікони, індекси, означуване, означник, коди, значення, смисл, синтактика, семантика, прагматика, мотивованість знаку, конвенціональність знаку, семіозис, знакова система, семіосфера, семіотичний континуум.*

Семіотика – це наука про структуру і функціонування **знакових систем**, це знаряддя аналізу об’єктів у кожній з них. Предмет семіотики – інформаційна система, ядром якої є знакова система. Це виключно міждисциплінарна наука, яка дає можливість використовувати свої прийоми для аналізу різнорідних об’єктів. Семіотика вивчає явища розуму людини, які мають загальні структурні принципи, вона аналізує когнітивні структури, якими оперує людина. Це – аналіз структурованої дійсності з суто людської точки зору.

З розвитком людства збільшується ступінь семіотичності (символізації) навколишнього світу. Людина оточує себе віртуальним світом, який носить знаковий характер. Збільшення ролі знаковості для світу веде до збільшення значення семіотики.

Семіотика вивчає світ з позиції елементарної одиниці, яка називається **знак**. Основними ознаками знака є: 1) матеріальність, тобто чуттєва сприйманість; 2) позначення чогось, що перебуває поза ним

(об'єкт позначений знаком, називається денотатом або референтом); 3) не пов'язаність з позначуваням природним (причинним) зв'язком; 4) інформативність (здатність одержувати, зберігати, перетворювати, передавати якусь інформацію, тобто використовуватися з комунікативною метою); 5) системність (входження в певну знакову систему).

Знаки як задані переходи між формою і значенням оточують людину усюди. Цивілізація постійно нарощує об'єм знакових відношень. Знакові системи задають окремі моделі світу, які дозволяють людині, яка ними володіє, реалізувати більш ефективну поведінку. Знакові системи упорядковують світ навколо нас і роблять його більш передбачуваним. Знак завжди є адресований до когось і передбачає те, що його будуть інтерпретувати. Будь-який знак – це “згорнутий» текст, будь-який текст – це елемент інтерактивної діяльності людини (дискурса-діалога), яка постійно відбувається у суспільстві (М. М. Бахтін). Такий послідовний перехід знаків у символи, а символи у тексті називаються **семіотичним континуумом**.

Семіотичний континуум – це послідовність знаків текстів, які переходять один в другий, класичний приклад континіума – це спектр кольорів, де один колір переходить в інший і неможливо встановити межу між ними.

Набір окремих знаків перетворюється в систему за допомогою кодів. **Код** – це сума всіх засобів переходу між формою і змістом, що робить можливим упорядкувати значення. Не може бути просто однієї форми без змісту і не може бути змісту без форми, оскільки таку неструктуровану масу неможливо було б зрозуміти. Нашому мисленню і нашій комунікації потрібні коди, а щоб адекватно функціонувати у суспільстві, людині необхідно знати багато кодів (не тільки код мови).

У величезній кількості природних і культурних семіотик виділяють три основних класи: 1). біологічні (у світі тварин, знакові системи переважно знаки-симптоми); 2). природні культурні знакові системи

(розвиваються в ході соціальної історії людства: ритуали, магічні практики, етикет, мови мистецтва); 3). штучні знакові системи (математичні символи, географічна семіотика, піктограми, знаки дорожнього руху).

Ч. Пірс, фундатор семіотики як науки, розробив найбільш органічну для семіотики класифікацію знаків: *знаки-індекси*, *знаки-копії* (або знаки-ікони) та *знаки-символи*. Вони відображають три етапи *семіозису* (процеси означування, тобто становлення знаку).

Ч. Пірс також виділив три виміра семіозису: *синтактику* (відношення одного знаку до другого,...), *семантику* (відношення знаку до знаку,...), *прагматику* (відношення знаку до користувача – інтерпретатора).

У суспільстві одночасно співіснує велика кількість знакових систем, нема якоїсь окремої системи, яка б відігравала роль смислового генератора. Системи функціонують і розвиваються тільки в тому випадку, коли вони знаходяться у семіотичному континуумі, в якому семіотичні системи різного типу знаходяться на різному рівні організації. Він називається *семіосферою*, поза межами цього семіотичного простору неможливо існування семіозису.

Завдання 1. Порівняйте три визначення поняття „семіотика».

1. «*Семіотика* (от греч. semeion – знак, признак) (семиология) – 1) научная дисциплина, изучающая общее в строении и функционировании различных знаковых (семиотических) систем, хранящих и передающих информацию, будь то системы, действующие в человеческом обществе (гл. обр. язык, а также некоторые явления культуры, обычаи и обряды, кино и т. д.), в природе (коммуникация в мире животных) или в самом человеке (напр., зрительное и слуховое восприятие предметов; логическое рассуждение); 2) система того или иного объекта, рассматриваемая с точки зрения С. в 1-м значении (напр., С. данного фильма; С. лирики А. А. Блока)

Из всей обширной группы объектов С. наибольшая общность обнаруживается между языком и худож. литературой, т.е. искусством, использующим язык в качестве своего средства; поэтому С. языка и литературы образует центр гуманитарной С. Др. ветвью С. является формальная, или логико-математическая, С.» [5, с. 440].

2. «*Семіотика* – наука про знак, текст і механізми генерування значень - тривалий час розвивалася в універсалістському культурному ключі - у ролі основоположної філософії інтерпретативної діяльності. Вона парадигмально перепрограмувала низку дисциплін вузчої, а то й прикладної спрямованості – літературознавство, театрознавство, кінокритику, аналіз комунікативного дискурсу. Своєрідним поп-культурним відлунням семіологічної моди став перехід окремих понять семіотичного аналізу у поверхнево активний прошарок публіцистичних клішованих формул: зокрема, українські журналісти з готовністю підхопили ідеї «символічної мови» і «знаковості» («знакова подія», «знакові опозиціонери» тощо)» [10, с. 4].

3. «Семиотике противостоит в качестве объекта изучения смысловая структура сознания. Эта структура задана не только языком, но и многими другими знаковыми: системами, шире — культурой как знаковым образованием. Семиотика, как инженерная дисциплина, пытается сконструировать язык для коммуникативных взаимодействий в гетерогенной знаковой, среде культуры. Отсюда интерес семиотики к тексту как к одному из знаковых воплощений смысла в коммуникации.

Семиотика — научная дисциплина, которая занимается знаками в аспекте их коммуникативного взаимодействия. Знак в семиотическом понимании закрепляет смысловые единицы, производимые самим человеком в целях общения и познания. Смысл, как конструкт понимающего/непонимающего сознания, возникает в коммуникативном акте. Закрепляясь знаком, смысл может превратиться в значение, стать социальным достоянием и отложиться в памяти. Смыслы спрессовываются в

значения, чтобы становиться орудиями (схемами) понимания. Семиотику как раз и интересуют механизмы переходов от предметного значения к инструментальному смыслу, а также способы означивания или семиозиса.

Занимаясь семиозисом сознания, взаимодействием языков культуры, семиотик не может ограничиваться только формальной стороной знака, но обязательно вступает в зону смысла. Здесь он выявляет единицы анализа и понимания смысла в процессе коммуникативного взаимодействия, а также способы перехода смысла в значения различных знаковых систем» [8, с. 18,281].

Завдання 2. Спробуйте пояснити роль семиотики для різних гуманітарних наук.

Место семиотики в кругу гуманитарных наук

Гуманитарное знание									
Исследования гуманитарных объектов (современного состояния и истории)	Зоопсихология, этология	Социальная психология, этнография, этика, исследование массовой коммуникации	Психология личности и межличностных отношений, антропология, этнология	Лингвистика (теория языка; общее и частное синхроническое и диахроническое языкознание)	Теория и история искусств, включая теорию и историю литературы; эстетика	Религиоведение	Когнитивные науки, лингвистические аспекты автоматической переработки информации	Конкретные гуманитарные исследования (современного состояния и его истории)	Конкретные гуманитарные исследования (современного состояния и его истории)
Теоретико-методологические основания исследований	(1) Семиотика							(2) Философия, теория познания, логика	(3) Психоаналитика (фрейдизм, юнгианство и др.)
	Семиотика биологической коммуникации	Семиотика социальной коммуникации и управления	Семиотика поведения и социальной репрезентации	Семиотика языка	Семиотика искусства	Семиотика религии	Семиотические аспекты познания и представления знаний		

Пояснения. В таблице представлены только три типа теоретико-методологических оснований гуманитарных исследований, хотя их может быть больше (например, некоторая религиозная доктрина или теория эволюции). Представленные типы имеют (в скобках) указатели 1, 2 и 3, при этом внутренняя структура областей 2 и 3 не детализируется [7, с. 19].

Завдання 3. Що стало передумовою універсальності семіологічного аналізу? Чому Л. Павлюк, автор книги «Знак, символ, міф у масовій комунікації» називає перший розділ своєї роботи «Семіотика: дисципліна, рух, філософія, культ»?

«Семіотику вважають похідною від двох концепцій – логічної теорії знака Ч. Пірса, відомої під назвою «прагматизм», і лінгво-центричної теорії знакових систем Ф. де Соссюра. Наука про знаки має двох батьків і, відповідно, дві назви:

- представлена Ч. Пірсом традиція з переважанням логіко-прагматичних інтересів найпослідовніше ототожнюється із назвою «семіотика»;

- європейська лінія аналізу знаків і значень, ближча до літературознавчориторичної традиції і пов'язана з іменем Ф. де Соссюра, частіше позначає свою ідентичність терміном «семіологія».

До найвідоміших авторських семіологій і семіотик, окрім концепцій Пірса і Соссюра, належать: концепція представників Празького гуртка, російський формально-семіологічний напрям (В. Пропп); політична семіологія Р. Барта; семіологічна критика У. Еко.

Дослідники семіології/семіотики одностайні, втім, у визнанні її радикального впливу не лише на лінгвістику, літературознавство, театро- та кінознавство, а й на сфери досить далекі, за стандартними мірками, від класичних гуманітарних напрямів – медицину, архітектуру, зоологію. Семіологія утвердилася як універсальна стратегія дослідження сенсів і аналізу «чину знака».

Передумовою універсальності семіологічного аналізу стало розширювальне трактування її об'єкта – знака і тексту. Семіологія вивчає текст, постулюючи симетричність, а навіть і еквівалентність світу і тексту. Семіологічні максими Ч. Пірса та його популяризаторів пов'язують поняття знака і думки, знака і всесвіту, а врешті-решт – знака й людини: „у нас немає здатності мислити без посередництва знаків»; універсум «заселений знаками і

навіть складається зі знаків»; «слово (або знак), використувані людиною, – це сама людина».

Теперішнє розширювальне використання семіотичних ідей можна вважати реалізацією програми, яку Ф. де Соссюр задав ще на початку двадцятого сторіччя. Засновник лінгвістичної школи усвідомлював, що наслідком послідовного вживання поняття знака може стати виникнення нової дисципліни, обриси інтересів якої найдоцільніше залишити відкритими через можливу інтегративну міждисциплінарну перспективу» [9, с. 5-6].

Завдання 4. Яке місце займає людина в семіосфері?

«В обществе одновременно сосуществуют множество знаковых систем, ни одна из которых, взятая в отдельности, фактически не может выступать в роли смыслового генератора. Только в ситуации семиотического многоязычия возможен диалог как механизм смыслопорождения. Любое сознание моделирует себе «другого», собеседника, включенного в систему понимания-непонимания, коммуникативного сотрудничества - борьбы. И сами системы функционируют и раз-виваются, лишь будучи погружены в некий семиотический континуум, заполненный разнотипными и находящимися на разном уровне организации семиоти-ческими образованиями. Такой континуум и называется семиосферой. «Пространство семиосферы» — понятие, которое употребляется отнюдь не в метафорическом смысле, но есть определенная сфера, обладающая рядом характерных признаков. Только внутри такого пространства оказываются возможными реализация коммуникативных процессов и порождение новых смыслов. Человек в таком пространстве является функцией семиосферы, иначе — элементом целостной системы,, реализующим ее цели и задачи, к тому же не всегда ему самому понятные. «Можно рассматривать семиотический универсум как совокупность отдельных текстов и замкнутых по отношению друг к другу языков», — пишет Ю.М. Лотман. Тогда все здание будет выглядеть как составленное из отдельных кирпичиков. Однако более плодотворным представляется противоположный

подход: все семиотическое пространство может рассматриваться как единый механизм (если не организм). Тогда первичным окажется не тот или иной кирпичик, а «большая система», именуемая семиосферой. Семиосфера есть то семиотическое пространство, вне которого невозможно само существование семиозиса» [9, с. 103-104].

Завдання 5. Що враховується при виділенні трьох розділів семіотики – синтактики, семантики, прагматики?

«Для логічної традиції у семіотиці, яку після Ч. Пірса розвивав Ч. Морріс, було важливо надати чіткості уявленням про відношення між компонентами знака. Враховуючи різні аспекти функціонування семіотичного контексту: зв'язок знаків між собою, зв'язок концептів і матеріальних носіїв інформації, взаємодію знака і користувача – Ч. Морріс поділив дослідницькі повноваження семіотики між різними її розділами – синтактикою, семантикою і прагматикою: синтактика вивчає відношення між знаками, правила їх поєднання; семантика зосереджена на відношеннях між означником (актуальною формою знака) і денотатом (поняттям про предмет); прагматика – розділ семіотики, що у центр уваги ставить стосунки між знаком і користувачем (інтерпретатором). Розмежування повноважень семантики, прагматики і синтактики на основі моделі знак-об'єкт-інтерпретатор дозволяє пройти повний цикл уявлень про основні компоненти механізму породження значень. Але утримування під єдиною теоретичною «парасолькою» різних напрямів науки про знак не завжди добре вдавалося семіотиці: семантика і прагматика не часто зв'язували себе обов'язками і свідомістю «субдисциплін» і протягом усього двадцятого сторіччя торували окремішні шляхи» [9, с. 8].

Завдання 6. Як автор пояснює поняття «семіотичний континуум»?

«Всякий знак — это свернутый текст, скрытый в его значении, а всякий текст — элемент смыслового диалога, дискурса, постоянно ведущегося в обществе и между обществами, включая прошлые поколения.

Таким образом, вырисовывается семиотический континуум — последовательность плавно переходящих друг в друга знаков, символов, текстов. Классическим примером континуума является цветовой спектр, где один цвет незаметно переходит в другой и невозможно установить границу между голубым и зеленым, красным и оранжевым цветами. Точно так же не очевидны границы между знаком и текстом, словом и предложением (устойчивые словосочетания, идиомы, поговорки — это слова, фразы или предложения? Лингвистика до сих пор не может дать однозначного ответа на этот вопрос). Спаянность семиотического континуума (смысловая его спрессованность) затрудняет выявление единиц анализа и классифицирования знаков в семиотических системах. Тем не менее мы не можем отказаться от препарирования семиотического континуума, ибо только таким путем возможно его познание» [8, с. 51].

Завдання 7. Порівняйте визначення поняття „знак».

1. «У прагматичній концепції Ч. Пірса знаковий принцип проголошено основним логічним принципом будь-якого культурного самовираження. Умовно-субститутивна щодо реальності функція елементів репрезентативного ряду дозволяє сягати речей, віддалених у просторі й часі. Нейрофізіологічний апарат людини пристосований до опрацювання знакової інформації— слів, цифр, символічних позначень. Усе, що ми знаємо, має знакову природу. Все, що можна пізнати, передбачає «укладання» його у знакову форму. Людина об'єктивно, онтологічне узалежнена від знакових форм самовираження та спілкування зі світом. Знак лежить в основі будь-яких суб'єктно-об'єктних і міжсуб'єктних стосунків, тобто в основі комунікації.

Знак закріпив за собою статус універсального посередника між усією множиною реальних і потенційних значень і тими, хто ці значення хотів би осягнути...

Основна логічна характеристика знака – здатність бути тим, чим він не є» [9, с. 8].

2. «Дефиниция и строение знака. Со времен стоиков (III–II вв. до н. э.) все определения знака указывают на его двусторонний – материально-идеальный – характер. Знак (лат. *signum*) – это материальный, чувственно воспринимаемый предмет (вещь, явление, действие, признак), выступающий в качестве представителя (заместителя, репрезентанта) другого предмета, свойства или отношения и используемый для получения, хранения, переработки и передачи информации. Каждый знак имеет, во-первых, материальную сторону – это его означающее (лат. *signans*), или план выражения, и, во-вторых, идеальную сторону – это значение знака, или содержание, в терминах семиотики – означаемое (лат. *signatum*), или план содержания. Древнегреческие прототипы терминов знак, означающее и означаемое впервые появляются у ранних стоиков (III в. до н. э.) в сочинениях по «логике», которую они понимали как учение о речи» [7, с. 23].

Завдання 8. Що таке триада „означуване – означник – об’єкт»?
[7, с. 26]

	Три класса явлений, взаимоотношения которых образуют знак		
Метатерминологи- ческие инвариантные перифразы	а) чувственно воспринимаемая форма знака (звуки, буквы, изображения)	б) принадлежащее сознанию человека представление (понятие) о предмете	в) материальный предмет внешнего мира (с которым соотносится знак)
Школы и концепции	Терминологические варианты представления триады «знак— понятие— вещь»		
Стоики (III – I вв. до н. э.)	означающее	означаемое	вещь
Концепция Г.	термин, имя,	смысл (<i>das Sinn</i>)	денотат (<i>die</i>

Фреге (1892)	выражение		Bedeutung), вещь
Ф. де Соссюр (1916)	означающее как название и как акустический образ	понятие	вещь
Лингвистическая семантика	слово, лексема в чисто формальном аспекте — как оболочка, создаваемая средствами плана выражения языка; слово, лексема в аспекте своей внутренней формы; десигнатор	понятие, представление, лексическое значение, денотат (в отличие от значения, создаваемого внутренней формой слова); десигнатор; интенционал ('смысловое ядро значения'); экстенционал ('периферия + ядро значения')	вещь
Логическая семантика	имя, слово, выражение, пропозиция	сигнификат	денотат
		значение, смысл, концепт, сигнификат	референт
		интенционал	экстенционал
		десигнат	денотат
		концепт, концепт денотата	Денотат

Завдання 9. Основні об'єкти семіотичної таксономії (класифікації) – це знакові системи, а не окремі знаки. Які групи ознак мають найбільше значення для систематизації знакових систем?

А. Физическая (материальная) природа плана выражения знаков, что определяет также и сенсорный канал (сенсорную модальность) их восприятия. По данному основанию различаются пять видов знаков и знаковых систем (по числу основных органов чувств):

- а) оптические (воспринимаемые зрением);
- б) слуховые (воспринимаемые слухом);
- в) знаки, связанные с восприятием запахов (воспринимаемые органом обоняния);
- г) тактильные знаки (воспринимаемые осязанием);
- д) знаки, связанные со вкусовыми ощущениями (воспринимаемые органом вкуса).

Б. Генезис знаковых систем; по данному основанию различают три главных рода семиотик:

- а) природные (биологические, или врожденные) семиотики (это прежде всего «языки» животных, но не только они);
- б) небиологические (культурные) и при этом естественные семиотики (это этнические языки; поведение, одежда, этикет; религии; искусства);
- в) искусственные семиотики, т. е. сознательно и целенаправленно созданные людьми (например, математическая символика, географическая карта, дорожные знаки и многое другое).

В. Строение (структура) знаковых систем; по данному основанию, в зависимости от того, сколько иерархических подсистем образуют конкретную семиотику, различают два больших класса семиотик:

- а) одноуровневые семиотики (например, крики обезьян, дорожные знаки и др.)
- б) уровневые (или многоуровневые) семиотики (этнические языки, арабские цифры, большинство искусств и др.)» [7, с. 96].

Завдання 10. Яким чином класифікація знаків за Ч.С. Пірсом пов'язана з трьома вимірами знака (синтактикою, семантикою, прагматикою)?

«Типологія знаків Ч. Пірса соотносится с тремя способами восприятия времени субъектом и, следовательно, с построением высказывания. В одной из лучших работ Ч. Пірса (изданной посмертно) «Экзистенциальные графы», имеющей подзаголовок «Мой шедевр», описано такое соотнесение. «Бытие иконического знака принадлежит прошлому опыту. Он существует только как образ памяти. Индекс существует в настоящем опыте. Бытие символа состоит в том реальном факте, что нечто определенно будет воспринято, если будут удовлетворены некоторые условия, а именно если символ окажет влияние на мысль и поведение его интерпретатора. Каждое слово есть символ. Каждое предложение — символ. Каждая книга — символ... Ценность символа в том, что он служит для придания рациональности мысли и поведению и позволяет нам предсказывать будущее».

Последняя фраза Ч. Пірса чрезвычайно важна для уяснения различий между языком человека и языком животных. Животные, как и люди, достаточно хорошо усваивают иконические и индексальные знаки и оперируют ими. Но ни одно животное принципиально не может освоить систему знаков-символов, поскольку оно не способно к рационализации будущего. Возможность предсказывать будущее, знание о конце земной жизни и предчувствие посмертного бытия – вероятно, являются главными свойствами человеческого языка.

Классификация Пірса выводит знак в мир речи, позволяя анализировать отношение знака к пользователю (интерпретатору). Поэтому у Ч. Пірса выделено три измерения семиозиса в отличие от Соссюра с его двумя *осями* измерения знака. Но об этом в следующей лекции» [8, с. 48-49].

Завдання 11. За своїм походженням (генезисом) виділяють три класи знакових систем: біологічні, природні, штучні. Спробуйте пояснити дані, які показані у таблиці [7, с. 99].

Сенсорные каналы, по которым воспринимается план выражения знаков		Основные классы знаковых систем, различающиеся по своему генезису								
		Биологические (врожденные) семиотики		Культурные семиотики (являются плодом социальной истории человечества)						
				Естественные (но не врожденные) семиотики					Примеры искусственных семиотик	
		Языки животных	Жесты, мимика, нантомимика	Поведение, одежда, этикет	Религии	Искусства	Естественные (этнические) языки	Математическая символика	Семиотика географической карты	Знаки дорожного движения
		А	В	С	Д	Е	Ф	Г	Н	І
1	Зрение	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Слух	+	+	+	+	+	+	-	-	+
3	Обоняние	+	-	+	+	-	-	-	-	-
4	Осязание	+	-	+	+	-	-	-	-	-
5	Вкус	+	-	+	-	-	-	-	-	-

Завдання 12. Чому поняття „мотивованість» та „конвенціональність» відіграють таку значну роль для класифікації Ч. Пірса, яка демонструє три етапи семіозису та три типи знаків в залежності від характеру зв'язків між означуваним і означником?

«Чарльз Пірс вважав, що будь-який знак детермінований своїм об'єктом, і в основу класифікації знаків поклав міру і спосіб вияву у формі знака «характеру об'єкта». Три види знаків – ікони, індекси і символи – передбачають різні способи абстрагування від зовнішньої форми предметів.

Іконічний знак – це зображення, що зберігає подібність до реального об'єкта. Візуальні зображення є найбільш очевидними прикладами іконічних

знаків. Вони піддаються операціям зменшення, збільшення, спрощення, стилізації. Зокрема, фотографії, малюнки, скульптури, пам'ятники, карти (достатньо деталізовані) належать до іконічних знаків. Когнітивні психологи відносять до іконічних зображень форми закріплення у пам'яті зорової сенсорної інформації.

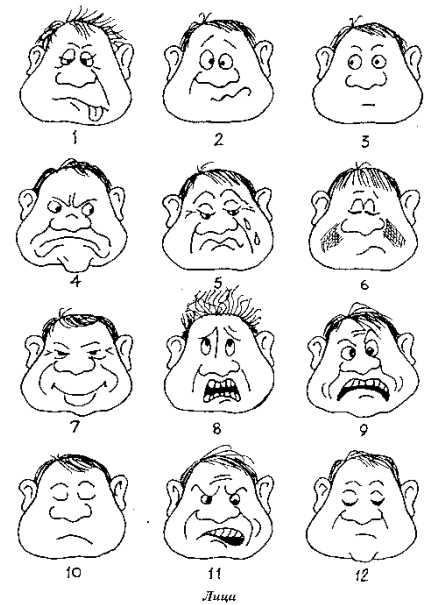
Індексальний знак – характеристика об'єкта через вказівку на спосіб його прояву. Наприклад, дим може «означати» вогонь, біль – це симптом хвороби, сльози – вияв туги і страждання, мамина усмішка для дитини – знак комфорту, захищеності. Семіотичний зміст індексального знака полягає у його причетності до стратегій каузальної репрезентації – розкриття внутрішньої сутності через зображення результату, наслідку, деталі. Через індексальні знаки ведуть діалог тіло і душа, зовнішність і характер. Зокрема, тілесне, поведінкове стає «дзеркалом душі». Поширена й узвичаєна в українській мові метафора «це говорить...» («її одяг, постава, жести говорять про...»), «її зачіска вказує на...») несе важливе епістемологічне навантаження – передає суть динамічних зв'язків явищ – як правило, залежності між внутрішніми станами і їх зовнішнім виявом.

Символ – «немотивований знак», репрезентація об'єкта на основі матеріальної форми, яка є довільною щодо зображуваного. Знак-символ не зберігає прямого предметного зв'язку із об'єктом чи концептом, які репрезентує, і тому слугує узагальненню, відкриває логічний простір для метафізики у пірсеанському сенсі – думок про думки, мислення про мислення. Символи – це найчисленніша група знаків: цифри, власні імена, назви предметів і понять, їх значення вважають результатом суспільної згоди, конвенції» [9, с. 9-10].

Завдання 13. Чому до знаків індексів відноситься міміка?

«Сопоставьте различные выражения с лицами названиям эмоций и состояний, перечисленных не по порядку: яростный, надеющийся, вредный, сердитый, скучающий, ревнивый, застенчивый, самодовольный, истеричный, подозрительный, уверенный, подавленный, измученный, смущенный, ошеломленный, довольный жизнью, осторожный, озадаченный,

испытывающий отвращение, пришедший в ужас, перепуганный, тревожащийся, грустный, чрезмерно возбужденный, пристыженный, виноватый, разочарованный, удивленный, влюбленный, одинокий (к каждому изображению возможно несколько определений)» [3, с. 91-92].

Завдання 14. Через символи-особи, символи-події, символи-явища визначаються символи національної культури. Про що свідчать наступні соціологічні дослідження?

«Наприклад, за підсумками опитування, проведеного 2003 року на замовлення журналу «Кореспондент», яке мало на меті дізнатися думку суспільства щодо «великих українців», виявилася серйозна орієнтація громадян на гідні історичні імена, значення яких не знівельовані ні сучасним поп-культурним цинізмом, ні політичним фаст-фудом. Найбільш обнадійливе з погляду наявності у суспільстві культурних традицій виглядала масова референція до імені Тараса Шевченка як прикладу «великого українця». Загалом розподіл імен у «топ-десятьці» «великих» показав таке уявлення українців про свої символи: Тарас Шевченко – 58,3; Богдан Хмельницький – 26,5; брати Клички – 22,3; Леся Українка – 17,8; Михайло Грушевський – 13,8; Іван Мазепа – 12,0; Андрій Шевченко - 9,8; Іван Франко - 9,0; Леонід Кучма – 8,3; Леонід Кравчук – 4,5 [14]. Зрозуміло, що співжиття «ситуативних» героїв з «історичними» у цьому рейтингу зумовлене психологічними особливостями часу, тому перелік знакових імен відкритий для історичних корекцій.

Аналітики зауважують, що результати аналогічних досліджень, проведених у зарубіжних країнах, свідчать про більшу історичну «відфільтрованість» знаків колективної самоідентифікації, загальносуспільну погодженість щодо героїв і меншу кількість випадкових постатей. Це дозволяло оглядачам побачити доволі виразні доміанти символічних рядів: *Польща* –

«свято гуманізму»: 1. Юзеф Пілсудський, полководець; 2. Кароль Войтила, понтифік; 3. Фредерік Шопен, композитор; 4. Марія Склодовська-Кюрі, учений; 5. Адам Міцкевич, поет; 6. Ніколай Коперник, учений; 7. Лех Валенса, політик; 8. Генрік Сенкевич, письменник; 9. Ян Кохановський, поет; 10. Януш Корчак, педагог, письменник; *Великобританія* – «соціальний баланс»: 1. Вінстон Черчилль, прем'єр-міністр; 2. Ісамбард Кінгдом Брунелль, інженер; 3. Діана, принцеса Уельська; 4. Чарльз Дарвін, учений; 5. Вільям Шекспір, поет і драматург; 6. Ісаак Ньютон, учений; 7. Єлизавета I, королева; 8. Джон Леннон, музикант; 9. Гораціо Нельсон, адмірал; 10. Олівер Кромвель, лорд-протектор; *Росія* – «парад вождів»: 1. Петро I, імператор; 2. Олександр Пушкін, поет; 3. Йосип Сталін, генсек ЦК КПРС; 4. Володимир Путін, президент; 5. Володимир Ленін, вождь пролетаріату; 6. Михайло Ломоносов, учений; 7. Катерина II, імператриця; 8. Олександр Суворов, полководець; 9. Михайло Горбачов, генсек ЦК КПРС, президент СРСР; 10. Георгій Жуков, полководець» [9, с. 76-77].

Завдання 15. Що таке ідеографічні знаки?

«На еще более специальном уровне могут исследоваться различные идеографические знаки языка живописного изображения, изучение которых особенно актуально именно при исследовании иконописи. Так, в иконах могут быть выделены дифференциальные признаки различных святых, подробно сообщаемые в иконописных руководствах («подлинниках» и др.). Здесь существует достаточно строгая регламентация: можно указать, например, что «доличное» в изображении святого, в частности, его одежда, представляет обычно признаки, характеризующие не его индивидуальность, а тот чин («лик»), к которому он относится (т. е. разряд праотцев, мучеников, преподобных, святителей, священномучеников и т. п.): в то же время «личные» признаки и, в первую очередь, форма бороды, строго регламентированная для различных ликов, – являются уже индивидуальными признаками, служащими для опознания того или иного святого. При этом святые в русских иконах почти никогда (если не считать очень редких исключений) не расстаются с присущей

им одеждой – в точности так же, как герои в былинах ни при каких обстоятельствах не лишаются характеризующих их «постоянных эпитетов»; тем самым, по своей знаковой функции одежды аналогичны нимбам или идентифицирующим надписям («титлам»), сопровождающим изображение.

С другой стороны, и такие, казалось бы, индивидуальные признаки, как смуглость кожи, изможденность форм, строгость выражения лица (в том числе и при изображении младенца, который писался как маленький взрослый), представляют собой необходимый атрибут святости, т. е., по существу, такой же общий признак святого, каким является, опять-таки, нимб» [12, с. 233-234].

Завдання 16. Як можна пояснити зв'язок культурно-значимих концептів та символів?

1. «Символ як такий виходить з образу, який, у свою чергу, ґрунтується на порівнянні. Це означає, що символ як знак поняття, ідеї «ніколи не є цілком довільним, він не «порожній», у ньому є залишок природного зв'язку між позначеним і позначенням». Наприклад, одвічна віра людини в магічну силу вогню, що дає світло й тепло, два головні джерела життя, породила його культ в усіх народів. Він стає символом Божої сили. Зокрема, й наші предки вірили, що вогонь є виявом сонячного бога на землі, послом неба на землю. Його вважали другим сином бога неба Сварога, тому й у давніх пам'ятках вогонь іменують Сварожичем. Не випадково в народі кажуть: «Вогонь – цар, а водиця – цариця», бо вірили: «Коли Бог не годить, то й вогонь не горить». Вогонь святий, чистий, а отже очищувальний, тому здавна за його допомогою чинили Суд Божий, – вірили, що невинного вогонь не спалить, а «на злодієві шапка горить». Відомий у народі також спосіб проби вогнем – давати в руки підозрюваній людині подержати розжарене залізо: коли попівся – винен, бо невинного залізо не пектиме. Крилатий вислів *вогнем і мечем* (пор. польське «ogniem i mieczem») походить від авторського афоризму, приписуваного давньогрецькому лікареві Гіппократу: «Чого не лікують ліки, те виліковує залізо, чого не лікує залізо, те виліковує вогонь». Пізніше у римських поетів

початку нашої ери вислів набув символічного значення: знищувати ворога зброєю і пожежами, вогнем і мечем.

Символіка вогню прямо випливає з образу вогнища (домашнього, домового, родинного, сімейного), тобто рідної домівки, оселі, родини, з якими кожна людина так чи інакше пов'язана міцними узами. Домашнє вогнище здавна шановане в усіх народів, з повагою до нього ставиться і церква. Як оберіг щасливого буття, дому, родини і всіх її членів, воно постало з давніх часів, коли домовою святинею був *очаг*, де горів негасимий вогонь, в ім'я якого виконувалися всі родинні обряди. Здійснював їх батько, голова родини. Божеством (отже, покровителем, охоронцем) домового вогнища, найбільшої святості господи, був домовик. Оскільки вогонь у хаті пов'язаний з піччю і комином, останні також стали ритуальними предметами. Під піччю нібито жив домовик, який разом з нею оберігав домашнє вогнище. Вогонь з родинного вогнища нікуди не можна було виносити, оберігаючи його непорушність. Зберігали жар під комином, додаючи до нього сіль і збираючи його до купи спеціальним помелом» [2, с. 139].

2. «Серед основних чинників формування національної специфіки соціумів традиційно називають такі: географічний, історичний, культурний, релігійний. Міфологемні (стереотипні) уявлення про національні особливості того або іншого народу дослідники намагалися обґрунтувати за допомогою антропологічних даних або особистих, суб'єктивних спостережень... М. Бердяєв, на якого часто посилаються під час таких досліджень, власне географічними умовами пояснює наявність багатьох суперечностей у російському національному характері. Дійсно, географічний «аспект» зумовлює психологічні особливості соціуму в цілому, а також просторову семантику, конотованість і символіку кольору. Міфологічний простір структурований, його елементи певним чином марковані. Збігається загалом в досліджуваних мовних картинах світу і структура міфологічного простору, і географічна структура – типовий пейзаж України й Росії горизонтальний. Дослідники вважають, що «тема просторової безмежності – один із структуротвірних елементів російської

культури», і намагаються пояснити лінгвоспецифічність концепту *рос. ПРОСТОР* і неперекладність слова, що виводиться з цього факту. Дійсно, в *українській мові простір* – це *рос. пространство і простор*. Проте в *українській мові* існує великий синонімічний ряд для вираження цього поняття: **простір, просторінь, широчінь, обшир, шир, дозвілля, просторище, привілля, безмежжя, безмежність, безбережжя, безконечність, безкрайність, безмір, безмір'я безмірність, неоглядність, неозорість, неосяжність, безкрай** тощо, а також **роздолля**. Як аргумент на користь специфічності концепту *ПРОСТОР* в *російській* культурі притягується факт існування прикметників **безграничный, бесконечный, беспредельный, необъятный** – «їх велика кількість у *російській мові* саме по собі показова». В *українській мові*: **безмежний; безконечний, безкрайній, безкрай, нескінченний, безбережний, безмірний, незміряний, неоглядний, неозорий, неозорний, неосяжний** тощо. На думку вже неодноразово раніше цитованих дослідників, слова *рос. даль (дали) і ширь* «...містять ідею милування або насолоди великими відстанями, а слова *приволье* й *раздолье* передбачають, що людина відчуває себе вільно і добре...». Наведемо синонімічний ряд українських відповідників до вказаних слів: *рос. даль* — *укр. далечінь, далечина, далеч, далина, даль, далекість, рос. ширь* — *укр. шир, широчінь, ширина; рос. приволье* — *укр. привілля [призвілля], роздолля*. Спробуємо знайти аналогію в українській картині світу до твердження про любов росіян до невеликих замкнутих просторів (*рос. уют*). В *українській мові* існують слова: **вигода** (те, що полегшує життя, побут; сприятливі умови), **догода, придоба, затишок** (сприятливі побутові умови) тощо, **зручний** (добре пристосований для користування), **вигідний, догідний, придобний; похватний** (перев. про предмети, які можна взяти у руки)... З погляду лінгвокультурологічного аналізу зацікавлюють концепти *укр. САД, САДОК / рос. САД, САДИК*. Слово сад, безумовно, символічне в світовій культурі, але концепт набуває національної специфіки. Словосполучення садок вишневий можна вважати культурно значимим в українській концептосфері. Символічне значення в *російській* концептосфері має назва драми А. Чехова

«Вишневий сад». Символіка цих словосполучень в досліджуваних мовах не має нічого спільного. Український садок вишневий асоціюється із втіленням «української мрії»: «І ставок, і млинок, і вишневенький садок...» (І. Котляревський «Наталка Полтавка»), «Садок вишневий коло хати...» (Т. Шевченко), «Вишневий сад, з ліщини пліт, Біжить полем доріжка до гаю. Ах, як я рад В оцей мій світ Вернути...» (Б. Лепкий) тощо. В зв'язку з цим можна було б говорити про український концепт ЗАТИШОК» [4, с. 117].

3. «Світобачення, світорозуміння народу — це те, що ми сьогодні називаємо мовною картиною світу. «Проникнути» у світ прадавньої людини ми можемо тільки через специфічний світ образів, притаманний окремому культурному довікілью. Особливості ж культури залежать, насамперед, від особливостей використання символів. Тож через мову символів, які дійшли до нас у фольклорних текстах, методом деконструкції (термін Жака Деріди, означає процес розгадування метафор, символів, викриття їх прихованої логіки) ми створюємо прадавню словесно-мозаїчну картину світу, символічну дійсність прадавніх людей. Пошук процесу символізації включає в себе розгадку людської психіки, її свідомих і підсвідомих структур, а, можливо, і будову самої душі. Це може пояснити, яким чином те чи інше значення передавалось із покоління в покоління через посередництво символів. Словесна символіка народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Ось чому знання символіки допоможе нам усвідомити картину світу, спосіб мислення наших пращурів, їх естетичні і моральні ідеали.

Отже, можна зробити такі висновки. По-перше, жоден образ-символ у світогляді народу не був однозначним. Наш матеріал про еволюцію символу *калини* повністю підтверджує цю тезу. Ми спробували схематично відтворити етапи розвитку символу *калини*. Це, на нашу думку, мають бути ієрархічні сходи, тому що кожне наступне покоління і кожна територіальна єдність на старі символи накладали нові смисли, додавали нові значення. Це можна відтворити у схемі *символічного сприйняття КАЛИНИ*:

6. співуча українська мова
5. символ України
4. символ здоров'я, дівочої вроди
3. вічність життя, плодючість, жіноче начало
2. символ світового дерева
1. символ сонця, вогню (окалина, раскалённый)

Саме тому, що будь-який символ зберігає і свою найдавнішу суть, і всі попередні значення, він є універсальним і унікальним» [13, с. 116-117].

4. «История язычества – это история культовых действий, каждое из которых было знаковым. История культов, в свою очередь, – это не только история становления образного восприятия мира на уровне движений, действий, звуков и чувств, но и история зарождения символических фигур и метафорических переосмыслений, – самой древней формы общественного сознания, которая не могла не отразиться на «картине мира» древнего человека, на его восприятии действительности. Диалектика мифа состоит именно в том, что человек как бы «растворяет» себя в природе, сливается с ней и овладевает силами природы лишь в воображении; вместе с тем такое овладение силами природы (пусть в фантазии) было началом истории «духа» и концом чисто животного бытия, что не могло не наложить неизгладимый след на зарождающуюся культуру, в частности на язык [Фрейденберг 2001; Толстая 1987; Will 1925-1935; Mannhardt 1904-1905; Jensen 1960; Peuckert 1951; Hermann 1958-1975].

Наиболее распространенным и массовым культом в большинстве доисторических культур был Культ Предков. Души умерших рассматривались язычниками, с одной стороны, как хранители рода, как неотъемлемые звенья в непрерывной линии рода, как тотемы, но с другой стороны, души умерших (особенно души убитых врагов) олицетворяли Зло, от которого стремились всячески избавиться: и в том, и в другом случае душам умерших давались жертвоприношения, в их честь устраивались сакральные трапезы, на которые

«приглашались» души умерших. Цель таких трапез – не только «задобрить» души умерших врагов, способных нанести вред всему роду или отдельным его членам, помешать охоте, рыбалке, вызвать засуху (ср. нем. *Ahn* «предок», но хет. *inas* «болезнь», др.-инд. *enas* «Unheil»), но и связать души соплеменников с живущими людьми, позволить живущим «слиться» с душами умерших (тем более, что по поверьям древних, души умерших могли пребывать в живущих), проявить заботу о душах близких по крови людей, облегчить их существование, не «гневить» души умерших. Души умерших часто принимали вполне зримые очертания, поскольку в культовых обрядах они символизировались разнообразными масками, которые, в частности, могли изображать птицу, бабочку, змею и др. Считалось, что именно в этих масках пребывает дух умерших. Маска в древности служила предметом поклонения, но также оберегом от злых сил и врагов, она олицетворяла борьбу между Добром и Злом; кроме того, маска имела и продуцирующую символику [Buraud 1961; Lommel 1970; Kaus 1972; Sorel 1973; Krause 1929; Н. Jansen, R. Jansen 1978]. Одновременно с этим маска могла быть символом Смерти. С другой стороны, души умерших олицетворялись различными явлениями природы – снегом, дождем, бурей, а также солнцем, луной, звездами, камнями или растениями, деревьями, животными, а также минералами (тох. А *анси* «железо»). Ритуал культа предков нередко сопровождался звуками, музыкой» [6, с. 55-56].

Завдання 17. Коди дозволяють упорядковувати систему знаків. Знаки перетворюються з окремих елементів у систему за допомогою системних кодів. Чим відрізняються генетичні, психофізіологічні і соціальні коди?

«За кожною сукупністю знаків стоїть – , власне, перетворює простий набір елементів у систему – спільна свідомість системних законів, або кодів. Коди – це спосіб поєднання знаків, правила, які впорядковують їх рух і взаємозв'язок.

Носіями інформації про будову матеріального тіла людини, запрограмованого на участь у духовній еволюції, виступають генетичні коди –

об'єднання первинних одиниць інформації – генів. Зв'язок тіла із матеріальним довкіллям забезпечують психофізіологічні коди – спосіб передачі і трансформації зовнішніх сигналів у внутрішні відчуття і ментальні образи.

Мережа соціальних кодів-правил співжиття людей у соціумі вибудована на глибинному пласті інстинктів самозбереження і взаємодопомоги, автор яких найчастіше виступає під псевдонімом Природа. Є у системі соціальних кодів і такі рівні, які людина впевнено приписує своїй раціональній діяльності і виборіві. До важливих регулятивних систем співжиття, контрольованих колективним розумом, належать законодавчі норми, правила організаційної діяльності, правила етикету. Подібні норми соціальної взаємодії теоретик комунікації Дж. Фіске називає поведінковими кодами і протиставляє їх сигніфікативним кодам, які регулюють відношення у системі знаків. Суспільство як кодифікована структура і його сигніфікативні практики тісно взаємопов'язані, тому жоден сигніфікативний код не може бути розглянутий поза контекстом тих його відповідників, які стосуються поведінки» [9, с. 139].

Завдання 18. Які характерні особливості інтерфейсу як знакової системи?

«На рис. 15 представлена схема отношений между человеком и компьютерной системой.

Рис. 15. Схема отношений в человеко-компьютерной системе

С помощью внешних устройств (клавиатура, «мышь», дисплей и др.) человек взаимодействует с компьютерной системой в соответствии с некоторым алгоритмом, заложенным в управляющей программе (которая

может быть как уникальной, разработанной специально для данного издания, так и стандартной, входящей в состав программного обеспечения компьютерной системы). В любом случае в этой управляющей программе можно выделить две составляющие или подсистемы. Одна из них обеспечивает диалог между пользователем и компьютерной системой (внешний диалог), другая обеспечивает связь управляющей программы с другими программами компьютерной системы, в частности с теми, которые обеспечивают доступ к тому или иному периферийному устройству (внутренний диалог). Первая подсистема дает возможность ведения диалога на логическом уровне, вторая – переводит этот диалог на уровень физический.

Совокупность средств и методов организации внешнего диалога называется пользовательским интерфейсом (ПИ) электронного издания.

В толковом словаре по информационным системам термин «интерфейс» трактуется как «граница между двумя системами или устройствами, определяемая функциональными характеристиками, общими характеристиками физического соединения, характеристиками сигналов и другими характеристиками в зависимости от специфики».

Пользовательский интерфейс можно определить как составную часть диалога, направленную непосредственно на человека. Следует сказать, что проектирование, разработка и реализация пользовательского интерфейса требует больших затрат времени и специальных программных средств. Для создания дружественного интерфейса необходимы не только профессиональные знания и умения, но и понимание того, что его реализация включает в себя как программную часть вместе с системой управления, так и дизайн интерфейса с учетом удобного представления вербальной и иконической информации. При этом при создании пользовательского интерфейса целесообразно получить знание о пользователях, об их потребностях, склонностях, а также способах решения ими задач и т. д.

Известный специалист в области компьютерной семиотики Д.А. Норман считает, что для создания качественного интерфейса необходимо обладать следующими знаниями:

- знанием языков программирования и информационных технологий;
- знанием о людях, об особенностях их общения между собой и с компьютерной системой;
- знанием той прикладной области, для решения задач которой создается программный продукт» [1, с. 150].

ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ № 1

Завдання: Визначте, які твердження вірні (В), а які ні (Н):

1. Семіотика – наука, що вивчає структуру та функціонування різних знакових систем і мов, створених на їх основі. Людина не є об'єктом семіотики.

2. Семасіологія – розділ мовознавства, який вивчає лексичну семантику (значення слів і словосполучень, які використовуються для номінації).

3. Семантика – інформація, яка передається мовою або будь-якою її одиницею або наука, яка вивчає значення.

4. Основними ознаками знака є: 1) не матеріальність, тобто чуттєва сприйманість; 2) позначення чогось, що перебуває поза ним; 3) непов'язаність з позначуваними природними (причинами) зв'язком; 4) інформативність (здатність нести інформацію з комунікативною метою); 5) системність (знак отримує своє значення тільки за умови входження в певну знакову систему).

5. Першу класифікацію знаків запропонував Ч. Пірс, один із засновників семіотики.

6. Ч. Пірс вважав, що всі класи знаків зводяться до трьох типів: 1) знаки-копії (іконічні знаки); 2) знаки-індекси (знаки-прикмети); 3) знаки-символи.

7. Фотографія, муляж, скелет у кабінеті біології, відбитки, зліпки – це знаки-символи.

8. Дим від вогнища – це знаки-індекси.

9. Мови, тризуб як символ України, хімічна, математична, географічна символіка, символіка кольорів, квітів, дерев, птахів – це знаки-копії.

10. Знаки-сигнали і знаки-символи – штучні, умовні знаки спілкування, які виконують комунікативно-прагматичну функцію.

11. Знаки-індекси і знаки-копії можуть стати сигналами чи символами тільки тоді, коли відправник і отримувач домовляться про їх значення, тобто тоді, коли вони стають комунікативними знаками.

12. Симптоми – це знаки, які виконують апелятивну функцію.

13. Сигнали – це знаки, які виконують експресивну функцію.

14. Символи – це знаки, які виконують репрезентативну функцію.

15. Класифікація знаків за А. Шаффом виділяє природні і штучні знаки.

16. Т. Мілевський запропонував бінарну класифікацію знаків на основі їх функції і структури.

17. З погляду фізичної природи (за способами сприйняття) знаки поділяються на: акустичні, оптичні, дотикові, нюхові, смакові.

18. В залежності від терміну існування знаки можуть бути короткочасними й тривалими.

19. Сучасна класифікація знаків виділяє образні, конвенціональні та природні системи знаків, які використовує людина у процесі спілкування.

20. Оскільки знак є носієм інформації, семіотика має велике прикладне значення при створенні і вивченні знакових систем, які використовуються у процесах передачі і обробки інформації: 1) створення природних мов, які дозволяють алгоритмізувати процеси обробки інформації (мови програмування); 2) створення алгоритмів обробки текстів на штучних мовах (машинний переклад, переклад з природної мови на формальну).

21. Оскільки знак бере участь у спілкуванні, він є обов'язковим компонентом комунікативної діяльності людини і бере участь у трьох взаємопов'язаних процесах: комунікативному, інтерактивному, перцентивному.

22. Семіотика складається з синтактики (значення знаків), семантики (корисність, цінність знака для його інтерпретатора), прагматики (внутрішні, структурні якості знакових систем).

23. Знакова система – це сукупність знаків, які упорядковані набором синтаксичних, семантичних і прагматичних правил.

24. Вивчати різні аспекти суспільного життя людини на основі семіотичного підходу означає виявляти знакову природу даного явища, тобто виводити правила побудови знаків та їх комбінацій (семантика), встановлювати смисловий зміст знаків (синтактика), знаходити умови, при яких виникли знакові ситуації (прагматика).

25. Загальна семіотична теорія єдиного інформаційного світу була створена у кінці 20 сторіччя.

Рекомендована література:

1. **Агеев, В. Н.** Семиотика [Текст] / В. Н. Агеев. – М. : Весь мир, 2002. – 256 с.

2. **Жайворонок, В. В.** Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу [Текст] : наук.-теор. журнал / В. В. Жайворонок. Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 138–147.

3. **Крейдлин, Г. Е.** Семиотика или Азбука общения [Текст] / Г. Е. Крейдлин, М. А. Кронгауз. – 3-е изд. испр. – М. : Флинта; Наука, 2006. – 260 с.

4. **Левченко, О. П.** Культурно значимі концепти та символи: міфологеми і реальність [Текст] / Мова: Наук.-теор. часопис з мовознавства. – 2004. – Вип. 9: Проблеми прикладної лінгвістики. – С. 115–119.

5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002.

6. **Маковский, М. М.** Семиотика языческих культов [Текст] : (мифопоэтические этюды) / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 2002. – № 6. – С. 9–68.

7. **Мечковская, Н. Б.** Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб. заведений [Текст] – М. : Изд. центр Академия, 2004. – 432 с.
8. **Никитина, Е. С.** Семиотика. Курс лекций: Учебное пособие для вузов [Текст] / Е. С. Никитина. // – М. : Академический Проект; Трикста, 2006. – 528 с.
9. **Павлюк, Л. С.** Знак, символ, міф у масовій комунікації [Текст] – Л. : ПАІС, 2006. – 120с.
10. **Почепцов, Г. Г.** Семіотика [Текст] / Г. Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2002. – 432 с.
11. **Степанов, Ю. С.** Семиотика: Антология [Текст] / Сост. Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2001. – 704 с.
12. **Успенский, Б. А.** Семиотика искусства [Текст] – М. : Языки русской культуры, 1995. – С. 233–234.
13. **Яковлева, О. В.** Символіка слова «калина» в мовній картині світу українців [Текст] / Мова: Наук.-теор. часопис з мовознавства. – 2004. – Вип. 9: Проблеми прикладної лінгвістики. – О. : Астропринт, – С. 115–119.

Розділ 2. Мова як особлива знакова система

«Практично мова є семіотикою, в яку можуть бути переведені всі інші семіотики – як всі мови, так і всі інші можливі семіотичні системи»

Л. Ельмслев

Теми для обговорення:

1. Лінгвістика і семіотика
2. Специфіка знаків мовної системи.
3. Специфіка мовної знакової системи.

Ключові слова: семантика, синтаксис, прагматика, комунікативний процес, унілатералістична та білатералістична теорії мовного знаку, фонема, слово, речення, текст, потенційна безконечність мовних множин, нечіткість границь мовних множин, умовність знакової системи.

Семіотика – це наукова дисципліна, яка вивчає знаки з точки зору їх комунікативної взаємодії. Знак у семіотичному розумінні закріплює смислові одиниці, які людина генерує для спілкування та пізнання. Смысл завжди виникає в комунікативному акті. Смысл закріплюється знаком і перетворюється у значення, тобто стає соціальним надбанням. Семіотика вивчає: а) механізми переходів від предметного значення до інструментального смислу; б) засоби означування, або семіозису.

Знаковий характер природної мови представляє один з її універсальних рис, тому не дивно, що представники різних наукових напрямів зверталися до поняття знаку, щоб зрозуміти суть мови.

У творах римлянина Аврелія Августина (354-430 після н.х.), у середньовічному вченні про «Тривію» (циклу з трьох наук –граматику, логіку, риторику), в логіко-лінгвістичних вченнях схоластики 12-14 сторіччя, у вченні Дж. Локка про розум і мову (17-18 сторіччя), ідеях Г. Аейбніца про особливу штучну мову (*characteristic universalis*), працях мовознавців – філософів 19-20 сторіч О. Потебні, К. Білера, І. Бодуена де Куртене можна побачити, що розуміння суті мови безпосередньо пов'язано з поняттям «знак».

Основи лінгвосеміотики були закладені Ф. де Соссюром і представниками європейського структуралізму 20-30 років ХХ сторіччя. (М. Трубецькой, Р. Якобсон, Я. Мукаржовський, Л. Ельмелев, В. Брендаль, Ю. Тиньянов, В. Пропп).

За Ф. Де Соссюром **мовний знак** є двосторонньою одиницею, яку він представляв як об'єднання поняття та акустичного образу. Терміни 'поняття' та 'акустичний образ' замінюються на '**означуване**' та '**позначуване**'. Для називання відповідних суттєвостей використовують такі чотири терміни:

денотат (реалія), денотатом (словознак), десігнат (означуване) і десігнатор (позначуване).

Одні лінгвісти вважали, що мовний знак має психічну природу (Ф. де Сосюр), інші матеріальну (Ф.Ф. Фортунатов), треті наполягали на тому, що знак має подвійну природу (А. Потебня).

У процесі осмислення проблеми співвідношення знака та значення виникли дві теорії: 1) *унілатеральна*, яка визнає тільки акустичний образ, а значення розуміє як мисленнєвий образ, який є означуваним знака, хоча не входить до його складу, оскільки значення – це відображення об'єктиві явищ у мозоку людини (О.С. Мельничук); 2) *білатеральна*, яка розуміє знак як матеріально-ідеальну суттєвість, тобто знаком вважається будь-який об'єкт, будь-яке явище, яке репрезентує інші об'єкти шляхом їх заміщення (А.А.Уфомцева).

Мовна знакова система характеризується такими особливостями: а) багатомірністю, оскільки її складові визначаються найбільшою різноманітністю форм і функцій; серед форм одиниць мовної знакової системи називають фонемами, морфемами, лексемами, синтаксичні схеми, виконуючи кожна свою функцію, одночасно виконують загальну комунікативну функцію; б) первинністю, оскільки інші знакові системи, якими користуються люди для збереження передачі інформації, базуються на тому, що вже збережено та передається за допомогою мовних знаків; в) динамічністю, оскільки вона у процесі свого поступового розвитку зберігає своє минуле: діахронія присутня у кожному синхроніальному зрізі, а синхронія – це один момент у неперервному розвитку мови; г) елементи мовної знакової системи можуть утворювати нові сполучення з новим значенням; д) значення мовного знаку може змінюватися і розвиватися; е) темпи розвитку та змін мовних підсистем нерівномірні, що призводить до появи проміжних елементів (дієприкметника, герундій); є) моделювання мовної знакової системи обмежено, оскільки вона представляє потенційну безконечність мовних множин і нечіткість границь мовних одиниць.

Отже, знаки мови подібні до знаків інших знакових систем, які штучно, свідомо створені людьми. Разом з тим мова – це така знакова система, яка відрізняється від штучних знакових систем:

1. Мова – універсальна знакова система, яка обслуговує людину у всіх сферах їх життєдіяльності. Тому мова може виразити будь-який зміст.

2. Тільки мова являється засобом формування мислі, яка не існує поки вона не оформлена за допомогою мови. Мовний знак не є породженням знакової ситуації. Він сам створює знакову ситуацію.

3. Мова виявляється ширше будь-якої іншої знакової системи. Основна його одиниця - слово - є не просто умовним знаком-сигналом. Це найважливіший засіб вираження мислі, відображення об'єктивної реальності.

4. Мова є засобом передачі та збереження, не більш інформації, а оформлення і психічних, емоціональних відношень, актів волевиявлення.

5. Будь-який знак є породженням знакової ситуації. Мовний знак сам створює знакову ситуацію, яка характерна для тієї чи іншої мови.

Завдання 1. Як пояснити походження мови з точки зору семиотики?

«С семиотической точки зрения проблема происхождения языка – это проблема включения индивида в общее социальное пространство. Найти в нем своё место, быть услышанным – и есть мотив порождения языка. Через посредство языка, одежды и празднеств, члены социальной общности вдыхают порядок союза. С семиотической точки зрения язык включает в себя общество, дает обществу возможность существования. В отличие от социологического отношения «включения», которое, объективируя внешние зависимости, овеществляет и язык, и общество, семиотическое отношение «интерпретирования» устанавливает их взаимозависимость на основе их способности к семиотизации» [7, с. 211-212].

Завдання 2. Що таке мовний знак?

«Языковой знак – то «единство обобщения и общения, коммуникации и мышления». Формула Выготского указывает на принципиальное своеобразие языка, составляющее его главное отличие от биологических семиотик: языковое общение людей в отличие от коммуникации животных тесно связано с познавательными процессами, в то же время ни у одного вида животных коммуникация не была и не является орудием познания. Языковая семантика и механизмы речи участвуют в формировании мысли. «Речь по своему строению не представляет простого зеркального отражения строения мысли. Поэтому она не может надеваться на мысль, как готовое платье. Речь не служит выражением готовой мысли. Мысль, превращаясь в речь, перестраивается и видоизменяется. Мысль не выражается, но совершается в слове» [5, с. 59].

Завдання 3. Яку одиницю слід вважати основним мовним знаком?

«Основним мовним знаком слід вважати слово. Слово несе в собі інформацію про позамовну об'єктивну реальність. Воно являє собою складну єдність звучання і значення, що називає предмет чи явище об'єктивної дійсності і таким чином формує і представляє поняття. Щодо речення, то воно є не просто знаком, а сполученням знаків, з яких будуються інформативні знакові тексти, використовувані у мовному спілкуванні.

Ситуація дещо змінюється, якщо підійти до мовних одиниць з погляду їх участі у комунікативному акті. З цієї точки зору повним знаком слід вважати речення, а слово – лише частковим знаком і морфему – напівзнаком, що бере участь у структурній організації мовних знаків.

Представники «лінгвістики тексту» вважають цілий текст одиницею мовної системи знаків, первинним мовним знаком, що складається із упорядкованої множини часткових знаків (фонем, морфем, слів, речень). Однак одиницею в мові слід вважати лише такий сегмент мовлення, який регулярно відтворюється як певна єдність вираження і смислу. Тому текст навряд чи можна вважати одиницею мови» [10, с. 126-127].

Завдання 4. У чому полягає специфіка знаків мовної системи?

«Крім фонетичної вмотивованості, в мові існує ще морфемна вмотивованість слів: значення слова *роззброєння* вмотивоване значеннями його складників: префікса *раз-*, кореня *зброй-* та суфікса *-(е)ння*. Подібною вмотивованістю відзначаються всі похідні слова. Будь-яке слово при своєму виникненні є певним чином умотивованим. Вмотивованість може бути зовнішньою і внутрішньою, або абсолютною і відносною. Прикладом зовнішньої (абсолютної) вмотивованості можуть бути оноματοпоетичні утворення. Внутрішня (відносна) вмотивованість ілюструється різноманітними похідними словами...

Якщо говорити про специфічність мовних знаків, то по-перше, передусім слід відзначити матеріальну природу їх – звукове вираження, що полягає в утворюваних мовними органами людини різноманітних коливаннях такого пружного середовища, як повітря.

По-друге, мовні знаки є не індивідуальними, а соціальними явищами, що призначені для спілкування людей і спроможні передавати одночасно як логічну, так і естетичну інформацію.

По-третє, мовні знаки відзначаються поліфункціональністю. Промовлені кимось слова не лише інформують про явища об'єктивної дійсності, а й характеризують самого мовця, його стан і ставлення до повідомлюваного, вони можуть вплинути на стан і поведінку адресата.

Серед інших рис мовних знаків треба назвати їх легку відтворюваність, замінність, їх структурність і здатність сполучатися один з одним, а також неоднорідність (багатокласовість), і, нарешті, відносну дифузність. Відтворюваність мовних знаків полягає в тому, що їх можна повторювати, не витрачаючи на це значних зусиль. Замінність мовних знаків полягає не лише в тому, що один і той самий зміст можна виразити різними словами, а й у тому, що акустичні мовні знаки можна замінювати оптичними графічними знаками (письмо). Структурність мовного знака передбачає виділення, в ньому його складових елементів. Завдяки сполучуваності мовних знаків із простих можна

утворити складні знаки. Мовна знакова система складається з неоднорідних знаків, які функціонують у межах її внутрішніх систем і підсистем. Під дифузністю мовних знаків розуміється така їх властивість, завдяки якій їх не завжди можна чітко розмежувати. Окремі мовні знаки відзначаються властивістю при їх класифікації належати одночасно до різних класів. Знаки мовних систем відзначаються специфічністю в кожному окремому мовному колективі.

Усі інші знакові системи, якими користуються люди в своєму спілкуванні, по суті, є похідними від мовної знакової системи, бо мова – це найважливіший засіб спілкування і формування думки.

Одною з найважливіших властивостей мовного знака є те, що він пов'язаний або співвіднесений з іншими мовними знаками, разом з якими утворює мовну знакову систему, і нерозривно поєднаний з людською свідомістю. Мовні знаки спроможні розвиватися в межах системи, до якої вони входять, отже, в них відбивається і розвиток людського мислення. Мислення є вищою формою відображення реальної дійсності, отож на розвиткові мовних знаків відбивається і сама об'єктивна дійсність, і процес її пізнання людиною.

Мовні знаки використовуються для спілкування і для формування думки, отже, всі вони виконують комунікативну і пізнавальну функції. Але, крім того, окремі мовні знаки можуть виконувати номінативну, дейктичну, експресивну та ім-пресивну функції. *Номінативна* функція полягає в називанні об'єктів фізичної та психічної дійсності, *дейктична* – у вказівці на об'єкт, *експресивна* – в передачі емоційного стану і ставлення до повідомлюваного адресанта, *імпресивна* – у можливості впливу на поведінку адресата. Іменник *квітка*, дієслово *орати*, прикметник *синій*, числівник *п'ять*, прислівник *швидко* називають об'єкти навколишньої дійсності або їх властивості чи ознаки, займенник *цей*, прислівник *там* вказують на певні об'єкти дійсності або на їх орієнтацію в часі і просторі, слово *ника* не просто називає потворне обличчя, а й виражає зневажливе ставлення мовця до такого обличчя, словоформа *учітєся* має на меті спонукати тих, до кого вона звернена, виконати певну дію.

Надзвичайно істотною особливістю мовного знака є відносна автономія кожної з двох сторін, яка була названа «асиметричним дуалізмом мовного знака». Асиметрія між сторонами мовного знака полягає в тому, що одне позначення може виражати декілька значень, а одне й те саме значення може бути виражене кількома позначеннями. Саме звідси випливає принцип варіювання значення і позначення, який знаходить свій вияв у явищах полісемії, синонімії та дублетних форм» [10, с. 128 – 131].

Завдання 5. Що визначає мовна знакова система існування знань?

«Людська мова – це:

- етнічно поділена (на 2,5 тис. етномов різних народів),
  - соціальне розшарована (на мільйони групових лектів і субмов),
  - індивідуально інтерпретована (у 6 млрд. ідіолектів і вжитку окремих людей).
  - синтактично організована (в кількох тисячах граматичних категорій),
  - фонічна (і графічна) за вираженням (у сотнях звукотипів і десятках графічних систем),
  - універсально змісторозрізняльна (через кількост базових значень),
  - знакова (сигнальна) системна форма існування знань (що визначають поведінку людей),
  - яка вживана для непримусової сугестії та пізнання (що разом зі своїм матеріальним втіленням складають зміст 40 тисячоліть людської передісторії та історії),
  - і сама розвивається разом з людством (внаслідок його нових потреб та взаємовпливу власних компонентів)»
- [12, с. 292]

Завдання 6. Чому звуконаслідувальні слова (ідіофони) відносяться до знаків-ікон (ква-ква, кря-кря, ку-ку, мур-мур)?

Завдання 7. Чим відрізняється лінгвістична семантика від семіотичної семантики?

«Семиозис определяется как некая динамическая ситуация, включающая определенный набор компонентов. В основе семиозиса лежит намерение лица А передать лицу Б сообщение В. Лицо А называется отправителем сообщения, лицо Б – его получателем, или адресатом. Отправитель выбирает среду Г (или канал связи), по которой будет передаваться сообщение, и код Д. Код Д, в частности, задает соответствие означаемых и означающих, т. е. набор знаков. Код должен быть выбран таким образом, чтобы с помощью соответствующих означающих можно было составить требуемое сообщение. Должны также подходить друг к другу среда и означающие кода. Код должен быть известен получателю, а среда и означающие доступны его восприятию. Таким образом, воспринимая означающие, посланные отправителем, получатель с помощью кода переводит их в означаемые и тем самым принимает сообщение.

Частным случаем семиозиса является речевое общение (или речевой акт), а частным случаем кода – естественный язык. Тогда отправитель называется говорящим, получатель – слушающим, или также адресатом, а знаки – языковыми знаками. Код (и язык в том числе) представляет собой систему, которая состоит из структуры знаков и правил ее функционирования. Структура, в свою очередь, состоит из знаков и отношений между ними (иногда говорят также о правилах комбинирования).

Семиотика разделяется на три основные области: синтактику (или синтаксис), семантику и прагматику. Синтактика изучает отношения между знаками и их составляющими (речь идет в первую очередь об означающих). Семантика изучает отношение между означающим и означаемым. Прагматика изучает отношение между знаками и его пользователями.

Такое понимание семантики не вполне соответствует определению и задачам лингвистической семантики. Лингвистическая семантика изучает прежде всего отношения между различными означаемыми, но включает в себя также и прагматические задачи, и некоторые другие, которые трудно сформулировать в классических терминах семиотики (например, задачи теории речевых актов и т. д.). Тем не менее лингвистический семантический анализ основывается именно на базовых семиотических понятиях – знак и семиозис (или речевое общение). Лингвистическое значение в традиционном понимании – это именно означаемое знака, то, что сообщается при речевом общении» [3, с. 30, 31].

Завдання 8. Яку роль відіграють коди у мовній знаковій системі?

«За Ф. де Соссюром, знак становить собою поєднання концепта і звукообразу. Ці два елементи умовної будови він назвав означуваним (signified) і означником (signifier)...

Структуру й обсяг означуваного (концепту) визначають через ситуацію, контекст. Взаємодія означника й означуваного в дискурсі властиво і породжує знак. Процес встановлення взаємозалежності між двома компонентами знака у семіології називається сигніфікацією. Це поняття характеризує знак як динамічну мовленнєву сутність.

Стосунки між означником і означуваним – і це засаднича теза семіологічної теорії – є довільними, строго не фіксованими і раціонально не мотивованими. Неможливо логічно обґрунтувати зв'язок між словом і концептом. Найнезаперечніша ілюстрація цієї тези – різні назви одного й того ж поняття у різних мовах. У межах кожної системи мови альтернативні можливості розширюються завдяки синонімії, а також можливостям вибору між номінативом чи описовою конструкцією («Київ» – «столиця України»), буквальною й образною назвами («Львів» – «місто Лева»), зрештою, вербальним чи візуальним знаком. Не варто абсолютизувати принцип відносності: у мові існують «зони мотивованості», позначені, наприклад,

явищами ономапоетичного (звуконаслідувального) ряду. Але, великою мірою, означник і означуване не лише нетотожні, а й не симетричні, тому їх стосунки не позбавлені конфліктності. Найгостріші форми сигніфікативного конфлікту дослідник психоаналітичного спрямування Ж.Лакан побачив як «репресію» означуваного його формою. Популяризатор Лакана С. Жижек свою теорію ідеологічного фантазму вивів із тези про «плаваючі стосунки» між означником і означуваним.

Асиметрія плану вираження та плану змісту робить актуальною тему множинності інтерпретацій і проблему розкриття змісту. Якщо означуване не тотожне означникові, то як читач розуміє значення? Шукаючи відповідь на це запитання, центральне у семіологічному аналізі, семіологи говорять про соціальні мережі фіксації значень, освоєння їх через системи структурованих асоціацій, або кодів. Немає фіксованих значень, але є відносно стабільні правила їх розуміння...

Значення окремого знака стає відносно фіксованим, а отже, зрозумілим на тлі стосунків цього знака із усією текстуально-сигніфікативною системою. Основоположним для розуміння процесів генерування змісту семіологи вважають стосунки опозиційних знаків. Скажімо, слово «провінція» нічого б не означало, якби не підштовхувалося своїми значеннями від протилежного смислового полюсу – концептів «центр», «мегаполіс», «місто». І означники-слова, і означники-тексти набувають сенсу, тільки-но стає зрозумілим їх стосунок до інших означників, мережу яких формують синонімічні, антонімічні, гіпонімічні та інші зв'язки. Отже, визначальними для семіозису є не «зміст», а «стосунки» [8, с. 30].

Завдання 9. Що таке етноконсолідуючий символізм мови?

«Нередко в числі символів, консолідируючих народ, називають також і язык. Если люди говорят на одном языке, то это создает важнейшую предпосылку для культурно-психологической общности и близости. Язык – это

настолько сильный объединяющий фактор, что выступает не как знак консолидации, а как реальная языковая общность и близость людей.

Однако в действительности язык не является условием, необходимым и достаточным для объединения группы людей в народ. Во-первых, есть языки, на которых говорят разные, иногда многие народы в суверенных и нередко не соседних государствах, например, английский, испанский, арабский, французский, китайский, немецкий. В последнее время к таким полинациональным (или полигосударственным) языкам добавился русский, на котором говорят многие миллионы людей за пределами России – в Беларуси, Украине, Казахстане, Кыргызстане и (в разной мере) в других странах СНГ, в странах Балтии, а также в странах дальнего зарубежья (больше всего в Израиле и США). Во-вторых, есть народы (государства, нации), которые в силу разных ареально-этнических и культурных факторов используют несколько языков: например, четыре государственных языка в Швейцарии (немецкий, французский, итальянский, ретороманский); пять языков, из них два государственных, в Израиле (государственные – иврит и арабский, точнее сиропалестинский, диалект арабского языка, кроме того, английский, русский и идиш); два государственных (или официальных) языка в Беларуси (белорусский и русский); Кыргызстане (киргизский и русский); Бельгии (фламандский и французский); Финляндии (финский и шведский). В-третьих, у некоторых наций (народов, государств) отсутствует свой «отдельный и» язык – только в Европе это Австрия, Ирландия, Швейцария, Бельгия, Босния, Черногория.

Приведенные факты говорят о том, что не язык создает народ/ нацию. Главное для формирования нации – это этническое самосознание людей (самоопределение, самоидентификация), т. е. представление некоторой группы людей о себе как о народе, отдельном от других народов.

Важную роль в укоренении такого рода представлений играет национальная символика. Язык, безусловно, входит в число высоко чтимых символов народа. В обществе с высокой культурой воспитывается уважение к

языку как к духовной святыни народа и объединяющему началу. В этом смысле можно говорить об этнической, или этноконсолидирующей, функции языка.

В условиях борьбы за независимость или национального возрождения этноконсолидирующая семиотика этнического языка может резко возрастать — настолько, что его символическое, подчеркнуто национально ангажированное использование (в публицистике, литературе, образовании) может превышать повседневное употребление» [5, с. 257, 258].

Завдання 10. Як можна пояснити зв'язок культурно-значимих концептів та символів у мові?

«Серед численних етносимволів, які фіксує національна культура взагалі і через відповідні мовні одиниці національна мова, як важливий складник першої, вирізняється величезне коло етнокультурних концептів на позначення констант народної культури. Серед останніх – передусім ті, які відтворюють українські реалії, український національний колорит, українську ментальність. Скажімо, концепт *козак* на означення представника Запорозької Січі, вояка-січовика, запорожця (саме про нього народ каже: «Не втекти козаку від Січі») постає як ідеальний образ української душі, носій та обранець найвищих суспільних і духовних якостей людини. Наділений найкращими рисами, у народній творчості козак оспіваний як сміливий захисник рідної землі, України, який завжди вміє знайти несподіваний, сміливий, часто неймовірний вихід із найскрутнішої ситуації.

Мова значною мірою консервативна, тому вона в своїй структурі зберігає й до сьогодні продукти ще міфічного світогляду пранароду. Скажімо, давні (здебільшого «стерті») персоніфікації в мові нині сприймаємо як її усталену норму – *сонце встає, сідає, пригріває, іде на літо, сходить, заходить; вода біжить, греблю рве, стоїть, береги рве, камінь довбає; вітер дме, гуде, свище; грім ударив, б'є в дерево, гуркотить; мороз кріпне, пішов поза шкірою, аж скрипить, з очима, припікає, тріщить*. Важливою основою персоніфікації є антропоморфізм, що має глибоку традицію, бо закорінений у народному

міфічному світосприйманні. Він позначений народною ментальністю, з погляду якої все в природі є живим, як і людина. Звідси в українській міфології постають персоніфіковані природні духи, дохристиянські божества – *Мати Сира Земля, Цариця Води, Великий Грім Гримучий, Сонце (соненько, сонечко), Місяць (місячик, місяченько), Небо (небонько), Вітер-Вітрино*. Поширеним є коло злих (нечистих) духів, що повсякчас шкодять людині – *дідько, русалка, мавка, тряся, хвороба, злидні, лісовик, болотяник, криничник, потороча, біда, нічниці*. Слово ототожнюється з реалією, і віра в реалію породжує віру в магію слова, яким, за народними віруваннями, лікували, причаровували, відвертали, накликали, проклинали, здійснювали бажане. Так постають у мові формули замовляння, побажання, нашіптування, насилання, звернення до Бога, а також різноманітні ритуальні дискурсивні одиниці. Водночас постає характерне для мови явище табування на слова, зокрема на наймення різних злих духів (відгомонам віри є те, що називання вголос небажаних реалій може накликати появу їх самих, – «про вовка промовка, а вовк у хату»). Яскравим прикладом народного табу на слова є численний ряд евфемізмів на позначення табуованого слова *чорт (біс)* – від старішого *враг* до пізніших *лихий, нечистий, куцак, клятий, кат, лукавий, рогатий, щезник, той*. За повір'ями, заміна прямої назви евфемістичною, а також мовні формули на зразок «не при хаті згадуючи» відводять нечисту силу.

Природу багатьох слів і значень мовних одиниць можна пізнати лише з огляду на етнокультурні контексти. Скажімо, *маланкування* – це старовинний обряд у канун Нового року, що збігається з днем Преподобної Меланії, так званий *Щедрий вечір*» [2, с. 142].

ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ № 2

Завдання: Визначте, які ствердження вірні (В), а які ні (Н):

1. Мовні знаки продуктивні, оскільки мова постійно розвивається.
2. Специфіка мовної знакової системи полягає у тому, що вона має динамічний характер і здатна до саморегулювання.

3. Мовні знаки змінюють свої значення тільки під впливом інших мовних знаків, які пов'язані з ними.

4. Екстралінгвістичні чинники завжди впливають на змінність і динамізм розвитку мовної знакової системи.

5. Мовна знакова система – це штучна, конвенціональна, а тому динамічна знакова система.

6. Кожна мова – є творіння різних епох і багатьох поколінь, вона розвивається поступово, зберігає в собі своє минуле, теперішнє і майбутнє, яке проявляється у тенденціях дальшого розвитку.

7. Мовна знакова система існує у синхронії, оскільки синхронія – це окремий момент у динаміці існування мови.

8. Діахронія, як окремий аспект існування мовної системи, присутня у кожному синхронному зрізі і вона порушує синхронну рівновагу.

9. Оскільки мовна знакова система є штучною, мовні знаки можна сполучати між собою для створення нових знаків і нових значень.

10. Елементи мовної знакової системи завжди однозначні.

11. Наявність проміжних елементів у мовній знаковій системі (напр., дієприкметник) пов'язана з тим, що окремі внутрішні системи розвиваються нерівномірно.

12. У мовній знаковій системі завжди існує відповідність між формальною структурою знака і його функціональним типом.

13. Унілатералісти вважають, що значення не входить у мову, оскільки мовні знаки існують поза голови людини, а значення є відображенням предметів і явищ у мозку людини.

14. Білатералісти наполягають на тому, що мовний знак (слово) створюється не для назви готового поняття, а у процесі його формування, і тому мова виконує одну важливу функцію комунікативну, але не виконує мислеформуючої функції.

15. Мовну знакову систему досить легко формалізувати, оскільки вона, як будь-яка інша штучна знакова система, легко моделюється за допомогою сучасного математичного апарата.

16. Мова нерозривно пов'язана з суспільством, яке вона обслуговує.

17. Мовна знакова система здатна представити будь-яку ділянку людського досвіду, і, таким чином, має необмежені виражальні можливості і необмежену сферу використання.

18. Мовна знакова система вторинна стосовно інших знакових систем.

19. Всі знакові системи (включаючи і мовну) виконують комунікативну функцію.

20. Мова може передавати інформацію про факти, явища, людей, події; виконує прагматичну функцію.

21. Окрім комунікативної і прагматичної – мовна знакова система може виконувати і інші функції: мову називають поліфункціональною знаковою системою.

22. Мова може передавати знання про світ, вона є інструментом мислення; пізнання об'єктивного світу, але вона не може передавати ставлення мовця до цих знань.

23. Мовна знакова система відрізняється від інших знакових систем ще тим, що обидві сторони мовного знака розвиваються незалежно в процесі його використання.

24. Як і всі інші знакові системи, мовна знакова система характеризується толерантністю, потенційною безкінечністю мовних множин і їх нечіткістю.

25. Мовна знакова система є складною ієрархічною системою з парадигматичним і синтагматичним способом організації.

Рекомендована література:

1. Агеев, В. Н. Семиотика [Текст] / В. Н. Агеев. – М. : Весь мир, 2002. – 256 с.

2. **Жайворонок, В. В.** Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу [Текст] : наук.-теор. журнал / В. В. Жайворонок. Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 138–147.
3. **Кронгауз, М. А.** Семантика [Текст] : учеб. для вузов. / М. А. Кронгауз. - М. : РГГУ, 2001. - 399 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – С. 440–442.
5. **Мечковская, Н. Б.** Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб. заведений [Текст] – М. : Изд. центр Академия, 2004. – 432 с.
6. **Назарова, Т. Б.** Семиотика и филология. Современный английский язык: [Текст] Учеб. пособие. – 2-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 2003. – 191 с.
7. **Никитина, Е. С.** Семиотика. Курс лекций: Учебное пособие для вузов [Текст] / Е. С. Никитина. // – М. : Академический Проект; Трикста, 2006. – 528 с.
8. **Павлюк, Л. С.** Знак, символ, міф у масовій комунікації [Текст] – Л. : ПАІС, 2006. –С. 76 – 77
9. **Почепцов, Г. Г.** Семіотика [Текст] / Г. Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2002. – 432 с.
10. **Семчинський, С. В.** Загальне мовознавство. [Текст] : підручник / С. В. Семчинський. – К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. – 328 с.
11. **Степанов, Ю. С.** Семиотика: Антологія [Текст] / Сост. Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2001. – 704 с.
12. **Тищенко, К.** Метатеорія мовознавства [Текст] / К. Тищенко; післямова Н. Клименко. - К. : Основи, 2000. - 350 с.

Розділ 3. Семіотика літератури

«Гробниці, кості й мумії мовчать,
А слово вічне, ніби долина,
Із темряви віків, де цвинтаря печать,
Лиш чути письмена...»

І.О. Бунін

«Культура - це семіотично існуючий
в моделі «символічний Всесвіт»

У.Еко

Теми для обговорення:

1. Особливості соціальної інформації.
2. Процес художньої комунікації.
3. Інтертекстуальність.
4. Типи літературної семіотики.
5. Семіосфера та мови культури.

Ключові слова: соціальна інформація, контекст, текст, художня комунікація, міф, епос, казка, структурно-семіотичне літературознавство, розповідна семіотика, описова семіотика, інтертекстуальність.

У процесі соціально-практичної діяльності людини інформація, яка об'єктивно існує у природі, трансформується у нову форму – інформаційно-соціальну.

Соціальна інформація – інформація, яка свідомо організована у процесі соціального відображення. Узагальнена семантична модель соціальної інформації, яка організована засобами суспільно-практичної діяльності базується на таких основних принципах:

1) суспільну свідомість як соціальну форму процесу відображення неможливо відірвати від суспільно-практичної діяльності і комунікації;

2) рух соціальної інформації реалізується засобами комунікаційних систем (мова, фольклор, писемність, література, музика, танок, образотворче мистецтво);

3) у процесі комунікації завжди присутні невербальні компоненти, які відіграють важливу роль у формуванні контексту;

4) в основі взаємозв'язків форм руху соціальної інформації – принцип діалогізму (принцип роботи свідомості М.М. Бахтіна)

У процесі художньої комунікації людина отримує інформацію не тільки з повідомлень, але і з мови мистецтва.

Художній текст передає інформацію, яку не можна віднести ні до вірної, ні до невірної – автор навіть історичного твору має право на художню вигадку.

Розуміння образності мови має дуже давню традицію, але естетична потреба ніколи не була основною (міф, епос, казка, загадка, пісня, заговор).

В архаїчних соціумах міфологія носить колективний характер і є частиною свідомості всіх членів даного соціума. *Міф* – це чуттєво-конкретні узагальнені знання про світ, в які вірують всі члени даного соціуму. *Епос* – це розповідь про героїчне, важливе, достовірне (навіть реальне), тому він співвідноситься з якоюсь історичною епохою, реальним місцем, реальними героями. *Казка* – це твір, в якому герої проходять через випробування (що важливо для процесу дорослішання. Мета, яка досягається персонажами казок – це їжа, чарівні, чудові об'єкти, які потрібні для досягнення благополуччя.

Унікальність літератури у порівнянні з іншими видами мистецтв полягає у тому, що: а) мовлення – це матеріальний носій семантика твору; б) це найбільш доступна масова семіотика; в) тільки літературу характеризує найбільша природна, матеріальна подібність між мистецтвом і життям; г) літературу характеризує більш інтелектуальна і інформаційна змістовність у порівнянні з іншими мистецтвами; д) літературна семіотика має рівневу структуру: література складається з трьох основних семіотичних систем (роди: лірика, епос, драма, жанри (напр., драма – це трагедія, комедія, водевіль і т.д.); види (напр., оповідання, новела); засоби розгортання оповідання; стилі.

Для підсилення виразності у художньому творі часто використовують образи і обороти, які основані на використанні слова у переносному значенні (поетика, риторика, стилістика).

Літературна семіотика вважається сямостійним напрямом семіотичних досліджень (semiotics of literature, literary semiotics, narrative semiotics).

Серед основних підходів літературної семіотики називають структурно-семіотичне літературознавство, який дозволив перенести структурний аналіз лінгвістичних моделей (мова) в літературу. Основна задача такого підходу – це «точний» та «об'єктивний» аналіз літературного твору як структурно-організованої єдності (a structured unity) та мінімальних одиниць аналізу (ultimate units).

Вперше такий підхід на основі аналізу функцій як інваріанту ста російських казок був запропонований В.Я. Проппом в його роботі «Морфология волшебной сказки». Функція – це дія персонажа, яка визначається з точки зору значення для розвитку сюжету казки.

Серед провідних літературознавців, які розвивали семіотичне літературознавство називають Дж. Каллера, А. Греймаса, Ц. Барта, У. Тодорова, які дійшли таких висновків:

1. Наука про літературу потрібна мати більш науковий характер.
2. Текст – це системокод. Література має свою мову: одиниці і правила їх поєднання, що дозволяє передавати деякі повідомлень (А. Греймас, Р. Барт – загальні правила породження художнього дискурсу; Ц. Тодоров – «повествовательные структуры»).
3. Художній твір – це реалізація апріорі існуючого інваріанта (від узагальнень до конкретних різновидів художнього тексту).
4. Художній текст представляється цікавим настільки, наскільки він виражає деякі загальні правила «породження» художніх дискурсів.
5. Існують універсальні сюжетні схеми як інваріанти естетично організованого мовлення.

б. Існує декілька підходів структурного вивчення літератури. Таким чином, стало традиційним використання при аналізі художніх текстів термінів «знак, знакова система, знак-символ, іконічність тексту».

Структурно-семіотичне літературознавство розглядає літературу як мову, штучну кодову побудову структурних моделей літератури (narratology, narrative semiotics). Представниками цього напрямку є Б. Лотт, Т. Назарова, В.Я. Пропп.

Структурний метод – ідеальний, універсальний метод опису літературного твору як структурно-організованої єдності.

Розповідна семіотика виділяє синтактичний аспект текста. Це ще одна спроба зближення лінгвістики і літературознавства, особливість цього методу полягає в існуванні обмеження аналізу текста – його синтаксичним аспектом. Мінімальною одиницею розповіді є речення, яке є схематичне вираження епізоду. Далі речення класифікуються за типами розповідних предикатів (запозичена система граматичних термінів). (Ц. Тодоров)

Описова семіотика – це опис окремого корпусу текстів на основі метамовної системи, тобто літературні твори розглядаються як узагальнені схеми. Літературознавство повинно рухатися від узагальнень до конкретних варіантів текстів (Р. Барт), описувати літературні твори на основі узагальнених і схематизованих положень.

Завдання 1. В чому полягає специфіка поняття «соціальна інформація»?

«Первоначально информация (от латинского *informio* - разъяснение) понималась как сведения о чем-либо, передаваемые устным, письменным или каким-нибудь другим способом, а также сам процесс передачи или получения этих сведений. В дальнейшем трактовка этого понятия была расширена и включила обмен сведениями не только между людьми, но и между человеком и машиной, а также обмен сигналами в животном и растительном мире.

Уточнения и ограничения этого интуитивного представления привели к естественно-научному пониманию информации как меры организации саморегулируемых систем, как фактора снятия неопределенности в результате получения сообщений, передаваемых по каналам связи.

Термин «информация» используется во многих специальных дисциплинах, но по-разному трактуется на прагматическом уровне. Если в теории связи во главу угла ставится знаковая природа информации, а содержание (смысл) передаваемых сообщений значения не имеет, то в социологии, например, важны именно аксиологические свойства информации, то есть свойства, связанные с ее ценностью, полезностью.

Особенность информации заключается в том, что она может объективироваться, передаваться и вообще участвовать в различных формах движения, которые реализуются в природе и обществе. В процессе общественно-практической деятельности информация, объективно существующая в природе, трансформируется в качественно новую форму — информацию социальную. Приняв за основу точку зрения на социальную информацию как информацию, сознательно организованную в процессе социального отражения, можно попытаться построить ее семантическую модель, выделяя в этой модели наиболее существенные, с точки зрения указанных выше научных дисциплин, признаки и свойства. Такая семантическая модель может содержать описания не только свойств, присущих тем или иным формам существования информации, но и тех, которые заведомо отсутствуют или изучены недостаточно.

Уровень развития человека и общества, выраженный в типах и формах организации жизни и деятельности людей, а также в создаваемых ими материальных и духовных ценностях, называется культурой. Рассматривая культуру с семиотических позиций, можно весь набор образующих ее материальных и духовных ценностей трактовать как некий текст, отражающий, с одной стороны, результаты общественно-практической деятельности, а с другой - отношение общества к этим результатам. Иначе говоря, культуру

можно понимать как произведение, текстом которого является результат отражения общественным сознанием социальной информации, полученной как в процессе материального производства, так и средствами всех существующих - знаковых систем, а контекстом - само общественное сознание во всех формах его проявления (наука, право, мораль, этика, искусство, религия и т.д.). На уровне индивидуального сознания каждое произведение также существует в диалектическом единстве текста и контекста, но в этом случае последний отражает отношение лишь самого индивидуума к окружающему миру. Выше отмечалось, что в духовной сфере средствами выражения контекста могут быть знаковые системы любой природы. В ходе общественного развития сформировались такие социальные коммуникационные системы, как, например, фольклор, словесность, музыка, танец, изобразительное искусство, литература. Сюда можно отнести возникшие сравнительно недавно социальные коммуникационные системы: радио, фотография, кино, телевидение.

Представляет интерес вопрос, что общего есть у этих систем и в чем их принципиальное различие. С точки зрения применяемого нами семиотического подхода ответ надо искать в анализе природы используемых в этих системах знаковых средств. Подробнее об этом пойдет речь в следующих разделах этой главы.

Вербальный механизм реализован в таких коммуникационных системах, как словесность, письменность, письменная литература. Он позволяет реализовывать авторские произведения в виде текстов, состоящих из последовательности дискретных конвенциональных знаков - слов, символов, условных обозначений.

На чисто образных системах знаков построены такие коммуникационные системы, как музыка, танец, изобразительное искусство. Характерным для них является то, что создаваемые с их помощью «тексты» произведений обладают свойством протяженности, непрерывности либо во времени (музыка), либо в пространстве (изобразительное искусство), либо и во времени и в пространстве

(танец). Отметим, что как невозможно исчерпывающе описать словами изображение (фотографию, произведение живописи) или звуки (например, пение соловья), точно так же нельзя отразить все нюансы мало-мальски сложного музыкального произведения дискретными знаками (нотами).

Существует много коммуникационных систем, в которых задействованы оба механизма — и вербальный, и образный. В качестве примера можно привести устное творчество, в котором сочетаются как вербальность (текст авторского произведения произносится на естественном языке), так и образность - мимика, жесты, нюансы голоса, которые не возможно зафиксировать в письменном виде. Интересным в связи с этим представляется тот факт, что в античных книгах - древнегреческих и древнеримских - основной, исходной формой литературного текста оставалась устная. Классическая греческая литература лишь условно фиксировалась в письменном виде, она требовала реализации в устном исполнении: книгу надо было читать вслух» [1, с. 95-97].

Завдання 2. Як пояснити поняття «художня комунікація»?

«В последнее время в семиотике, психологии, культурологии и многих других дисциплинах стали широко использоваться такие выражения, как «визуальное восприятие», «визуальные коммуникаций», «визуальное мышление», «визуализация». Известный российский психолог В.П. Зинченко определяет визуальное мышление как человеческую деятельность, продуктом которой является порождение новых образов, создание новых визуальных форм, несущих определенную смысловую нагрузку, делающих значение видимым.

Особенно актуальны проблемы визуализации в сфере массовой культуры, где первостепенное значение имеет непосредственное общение, а вербально понятийные знания отходят на второй план.

Художественно-творческая деятельность человека характеризуется большим разнообразием форм. В зависимости от материальных средств, с

помощью которых осуществляется отображение реальной действительности в художественной форме, можно выделить три группы видов искусств:

1) пространственные (живопись, скульптура, графика, художественная фотография, дизайн), то есть такие, которые разворачивают свои образы в пространстве;

2) временные (декламация, музыка), в которых образы строятся во времени;

3) пространственно-временные (балет, театральные постановки, кино- и телеискусство), обладающие протяженностью во времени и в пространстве.

В каждой из этих групп используются разные виды и типы знаков:

- натуральные, предполагающие сходство образов с чувственно воспринимаемой реальностью (живопись, скульптура, графика);

- образные, обращенные непосредственно к ассоциативным механизмам восприятия (музыка, танец);

- конвенциональные, используемые, как правило, совместно с другими типами знаков в так называемых синтетических формах творчества (песня, декламация, театр).

Создавая художественное произведение, автор выражает в знаковой форме свое понимание действительности, свой внутренний мир или мир своего сознания. Отображая явления действительности в условной форме, в форме художественного образа, автор осуществляет художественную рефлекссию своего внутреннего мира, отражает этот мир, используя доступные ему выразительные средства. Зритель, «читая» художественное произведение, воспринимает его содержание на основе своего опыта и знаний, «строит» в своем сознании художественный образ в соответствии со своим пониманием окружающей действительности.

При художественной коммуникации (которую можно считать одной из форм коммуникации социальной) основную роль играет невербальная информация, связанная с чувственным восприятием реального мира. Естественные (разговорные) языки здесь отходят на второй план.

Произведение живописи или музыкальное произведение не требует комментариев, так же как не требует пояснений, например, танец балерины. В процессе художественной коммуникации основную роль играют образные механизмы мышления.

Автор, создавая свое произведение, переходит от реальности к условности, используя для этого соответствующие изобразительные средства. При этом он решает массу проблем, связанных с выбором художественных средств для отображения того или иного явления действительности. Зритель или слушатель по-своему воспринимает художественный образ. В этом процессе участвуют как вербально-логические (левополушарные), так и наглядно-образные (правополушарные) механизмы мышления.

Создавая произведение, художник «означает», выражает в знаковой форме мир своего сознания. Переводя явления действительности в условную форму, в форму художественного произведения, автор осуществляет художественную рефлексию своего собственного мира, мира художника выражается в виде текста, используя доступные ему выразительные средства. Зритель, «читая» текст художественного произведения, осмысливает его содержание и, руководствуясь своим опытом и знанием языка данного искусства, строит в своем сознании соответствующий художественный образ.

А вот что писал по этому поводу один из классиков отечественной семиотики А.А. Потебня: «Искусство есть язык художника, и как посредством слова нельзя передать другому своей мысли, а можно только пробудить в нем его собственную, так нельзя ее сообщить и в произведении искусства; поэтому содержание этого последнего (когда оно окончено) развивается уже не в художнике, а в понимающих. Слушающий может гораздо лучше говорящего понимать, что скрыто за словом, и читатель может лучше самого поэта постигать идею его произведения. Сущность, сила такого произведения не в том, что разумел под ним автор, а в том, как оно действует на читателя или зрителя, следовательно, в неисчерпаемом возможном его содержании. Это содержание, проецируемое нами, то есть влагаемое в самое произведение,

действительно обусловлено его внутренней формой, но могло вовсе не входить в расчеты художника, который творит, удовлетворяя временным, нередко весьма узким потребностям своей жизни» [1, с. 106-109].

Завдання 3. Які функції вербальних дискурсів пов'язані з їх естетичним сприйняттям?

«Та древнейшая коммуникативно-семиотическая деятельность, из которой позже развились магия и обрядово-религиозные культы, познавательные и воспитательно-образовательные практики, искусства, науки, была синкретичной и функционально соответствовала названным направлениям в активности социального коллектива. Относительная хронология осознания (и, следовательно, формирования) отдельных функций разных семиотических дискурсов соответствовала намеченной выше последовательности: 1) магия (т.е. попытка знакового воздействия на мир); 2) культ (поклонение высшим силам); 3) сложение общей для социума картины мира и сплочение социума на этой основе; 4) переживание эстетического удовольствия, отдых, развлечение.

Представленная общесемиотическая функциональная эволюция дискурсов разной природы (танца, изображений, музыки) применительно к истории вербальных дискурсов конкретизируется следующим образом: 1) древнейшим жанром был заговор; 2) позже появились тексты, предназначенные для умилоствления и прославления божества, а также обращенные к божеству просьбы (хвалебные гимны, клятвы в верности, обещания и молитвы); 3) мифология как древнейшая картина мира, скорее всего, не «моложе» колдовства и жертвоприношений, но, превосходя их по своему содержательному богатству, она имеет иную природу — не материальную, а идеальную: если магии и обряд по своему генезису восходят к движению и действию, то мифология — это прежде всего знание о мире. В силу содержательного богатства мифологии ее эстетические модификации особенно разнообразны и значительны в истории культуры.

Создание художественного произведения знаменует качественно новый этап в усложнении структуры текста. Многослойный и семиотически неоднородный текст, способный вступать в сложные отношения, как с окружающим культурным контекстом, так и с читательской аудиторией, перестает быть элементарным сообщением, направленным от адресанта к адресату. Обнаруживая способность конденсировать информацию, он приобретает память. Одновременно он обнаруживает качество, которое Гераклит определил как «самовозрастающий логос». На такой стадии структурного усложнения текст обнаруживает свойства интеллектуального устройства: он не только передает вложенную в него извне информацию, но и трансформирует сообщения и вырабатывает новые. В этих условиях социально-коммуникативная функция текста значительно усложняется. Ее можно свести к следующим процессам.

1. Общение между адресантом и адресатом. Текст выполняет функцию сообщения, направленного от носителя информации к аудитории.

2. Общение между аудиторией и культурной традицией. Текст выполняет функцию коллективной культурной памяти. В качестве таковой он, с одной стороны, обнаруживает способность к непрерывному пополнению, а с другой, к актуализации одних аспектов вложенной в него информации и временному или полному забыванию других.

3. Общение читателя с самим собою. Текст — это особенно характерно для традиционных, древних, отличающихся высокой степенью каноничности текстов — актуализирует определенные стороны личности самого адресата. В ходе такого общения получателя информации с самим собою текст выступает в роли медиатора, помогающего перестройке личности читателя, изменению ее структурной самоориентации и степени ее связи с метакультурными конструкциями.

4. Общение читателя с текстом. Проявляя интеллектуальные свойства, высокоорганизованный текст перестает быть лишь посредником в акте коммуникации. Он становится равноправным собеседником, обладающим

высокой степенью автономности. И для автора (адресанта), и для читателя (адресата) он может выступать как самостоятельное интеллектуальное образование, играющее активную и независимую роль в диалоге. В этом отношении древняя метафора «беседовать с книгой» оказывается исполненной глубокого смысла.

5. Общение между текстом и культурным контекстом. В данном случае текст выступает в коммуникативном акте не как сообщение, а в качестве его полноправного участника, субъекта — источника или получателя информации. Отношения текста к культурному контексту могут иметь метафорический характер, когда текст воспринимается как заменитель всего контекста, которому он в определенном отношении эквивалентен, или же метонимический, когда текст представляет контекст как некоторая часть — целое» [3, с. 87-89].

Завдання 4. Як пояснити цю хронологію формування окремих функцій різних семиотичних функцій?

«Та древнейшая коммуникативно-семиотическая деятельность, из которой позже развились магия и обрядово-религиозные культы, познавательные и воспитательно-образовательные практики, искусства, науки, была синкретичной и функционально соответствовала названным направлениям в активности социального коллектива. Относительная хронология осознания (и, следовательно, формирования) отдельных функций разных семиотических дискурсов соответствовала намеченной выше последовательности: 1) магия (т.е. попытка знакового воздействия на мир); 2) культ (поклонение высшим силам); 3) сложение общей для социума картины мира и сплочение социума на этой основе; 4) переживание эстетического удовольствия, отдых, развлечение.

Представленная общесемиотическая функциональная эволюция дискурсов разной природы (танца, изображений, музыки) применительно к истории вербальных дискурсов конкретизируется следующим образом: 1)

древнейшим жанром был заговор; 2) позже появились тексты, предназначенные для умиловления и прославления божества, а также обращенные к божеству просьбы (хвалебные гимны, клятвы в верности, обещания и молитвы); 3) мифология как древнейшая картина мира, скорее всего, не «моложе» колдовства и жертвоприношений, но, превосходя их по своему содержательному богатству, она имеет иную природу — не материальную, а идеальную: если магии и обряд по своему генезису восходят к движению и действию, то мифология — это прежде всего знание о мире. В силу содержательного богатства мифологии ее эстетические модификации особенно разнообразны и значительны в истории культуры» [4, с. 359].

Завдання 5. Які особливості художньої літератури представляються характерними тільки для даного типу соціальної інформації?

«Никто не сомневается в том, что художественная литература — это искусство слова. Но вместе с тем почему-то живо противопоставление: литература и искусство. Каждое из искусств уникально (поэтому оно и не сливается с родственными), но искусство слова по ряду семиотических признаков противостоит всем искусствам. Своеобразие литературы по отношению к другим искусствам связано с тем, что материальный носитель семантики произведения — это речь, т. е. проявление языка (конкретного этнического языка).

В отличие от живописи литературное произведение не утрачивает подлинности при тиражировании. В отличие от исполнительских искусств литературное произведение вполне «отчуждаемо» от своего создателя: полноценное восприятие текста художественного произведения не предполагает ни авторского, ни актерского прочтения текста (хотя такое исполнение может иметь место и обычно идет на пользу восприятию, оно факультативно). В дописьменную эпоху искусство слова существовало в устной форме; с развитием письма и, особенно, книгопечатания для литературы все более обычным способом бытия становятся письменные

(печатные) тексты, однако и устность также не исчезает.

В любом этническом языке имеются вторичные (переносные) значения слов; есть модели таких переносов (разные виды метонимий, метафоры, переносы по функции, сужение или расширение семантики и т.п.). Эта узуальная образность живет в повседневном сознании: она питает сознание и легко распространяется вширь при наименовании новых явлений или представлений, возникающих в жизни. Те общеязыковые семантические модели, которые позволяют человеку легко понимать разные узуальные значения слов (например, чистая рубашка и чистые помыслы, поднять руку и поднять портфель, дети Ванюшина и дети Арбата и т.п.), подготавливают его к восприятию и индивидуально-авторских тропов в поэзии. Аналогичным образом словообразовательная система языка (которая в процессе онтогенеза постепенно входит в языковое сознание человека и благодаря которой он «чувствует» смысловые связи однокоренных слов и легко усваивает новые для себя слова) позволяет так же без особых трудностей понимать индивидуально-авторские неологизмы...

Сложные знаки литературы (литературные образы). Они менее иконичны, чем знаки-образы в других искусствах. Как и знаки всех искусств, литературные образы (индивидуально-авторские тропы; персонажи; пейзажи; сцены взаимодействия героев; размышления; лирические отступления и др.) иконичны. Однако литературные образы создаются при помощи слов, т.е. единиц того класса знаков, в котором подавляющее большинство составляют знаки-символы — неизобразительные, конвенциональные, абстрактные и левополушарные. Поэтому литературные образы в целом менее иконичны и в большей степени обращены к интеллекту, чем знаки-образы других искусств» [4, с. 373-376].

Завдання 6. У чому полягає принципiальна рiзниця мiж художнiм текстом та нехудожнiм?

«Ю.М. Лотман говорил, что в любом правильно построенном тексте

информационная нагрузка от начала к концу падает, а избыточность (возможность предсказания вероятности появления следующего элемента в линейном ряду сообщения) растет. При этом он отмечал, что при нехудожественной коммуникации слушатель, получая новое сообщение, расшифровывает его, пользуясь общим кодом с отправителем. Говорящий и слушающий на родном языке владеют им настолько хорошо, что при обычном говорении перестают его замечать.

Использование элементов разных систем - обычное средство образования художественных значений. На нем строятся семантические эффекты типа метафоры, стилистические и иные художественные смыслы.

Один из основоположников теории символизма Андрей Белый писал: «Слово - символ; оно есть понятное для меня соединение двух непонятных сущностей: доступного моему зрению пространства и глухо звучащего во мне внутреннего чувства, которое я называю условно (формально) временем. В слове создается одновременно две аналогии: время изображается внешним феноменом — звуком; пространство изображается тем же феноменом - звуком; но звук пространства есть уже внутреннее пересоздание его; звук соединяет пространство с временем, но так, что пространственные отношения он сводит к временным; это вновь созданное отношение в известном смысле освобождает меня от власти пространства; звук есть объективация времени и пространства. Но всякое слово есть, прежде всего, звук; первейшая победа сознания - в творчестве звуковых символов».

В этой же работе Андрей Белый дает определение процесса символизации: «процесс построения моделей переживания посредством образов видимости есть процесс символизации». Символ, таким образом, развертывается им в следующую трехчленную модель: «1) символ как образ видимости, возбуждающий наши эмоции конкретностью его черт, которые нам заведомы в окружающей действительности; 2) символ как аллегория, выражающая идейный смысл образа: философский, религиозный, общественный; 3) символ как призыв к творчеству жизни» [4, с. 117].

Завдання 7. Що таке «інтертекстуальність»? Поясніть, які основні особливості поняття «інтертекстуальність» виявлені в даному значенні?

«Термин «интертекст» и, как обозначение общего свойства, «интертекстуальность» (франц. *intertextualité*) были введены впервые, начиная с 1967 г. в ряде работ теоретика постмодернизма французской исследовательницы (болгарского происхождения) Юлии Кристевой. Классическую формулировку этим понятиям придал Ролан Барт: «Каждый текст является интертекстом; другие тексты присутствуют в нем на различных уровнях в более или менее узнаваемых формах: тексты предшествующей культуры и тексты окружающей культуры. Каждый текст представляет собой новую ткань, сотканную из старых цитат. Обрывки культурных кодов, формул, ритмических структур, фрагменты социальных идиом и т. д. — все они поглощены текстом и перемешаны в нем, поскольку всегда до текста и вокруг него существует язык. Как необходимое предварительное условие для любого текста интертекстуальность не может быть сведена к проблеме источников и влияний; она представляет собой общее поле анонимных формул, происхождение которых редко можно обнаружить, бессознательных или автоматических цитат, даваемых без кавычек».

Автор текста взаимодействует посредством творимого им текста с другими текстами, их авторами, вообще с другими людьми. «Мы назовем интертекстуальностью, — писала Ю. Кристева, — эту текстуальную интеракцию, которая происходит внутри отдельного текста. Для познающего субъекта интертекстуальность — это понятие, которое будет признаком того способа, каким текст прочитывает историю и вписывается в нее». Эти определения продолжает И. П. Ильин: «Под влиянием теоретиков структурализма и постструктурализма (в области литературоведения в первую очередь Ж. Дерриды и др.), отстаивающих панязышовый характер мышления, сознание человека было отождествлено с письменным текстом как якобы единственным более или менее достоверным способом его фиксации. В

конечном же счете как текст стало рассматриваться все: литература, культура, общество, история, сам человек.

Положение, что история и общество являются тем, что может быть «прочитано» как текст, привело к восприятию человеческой культуры как единого «интертекста», который в свою очередь служит как бы предтекстом любого вновь появляющегося текста. Важным последствием уподобления сознания тексту было «интертекстуальное» растворение суверенной субъективности человека в текстах-сознаниях, составляющих «великий интертекст» культурной традиции» [7, с. 36-37].

Завдання 8. На які ознаки семіотичного аналізу тексту вказує Ролан Барт?

«...we are going to take a text, a narrative, and we are going to read it, as slowly as is necessary, stopping as often as we must..., trying to locate and to classify as loosely as possible not all the meanings of the text (this would be impossible for the text is open ad infinitum: no reader, no subject, no science can exhaust the text)... We are going to locate the avenues of meaning» [8, с. 86].

Завдання 9. Як Бернард Лотт роз'яснює механізм використання структурного методу у літературознавстві?

: «... critics of literature have come to look for structures at various degrees of abstraction embedded in works of literature, e.g. new 'poetic' for poetry, a new 'grammar of narration' for storytelling»,»... as language (langue) is a system of mutually defining entities connected only arbitrarily with the reality of a string of actual utterances (parole), so stories and poems have a reality (words on the page, speech in the mouth) and also systems in common which lie behind the ways in which they are structured. The literary critic enhances the reader's pleasure when there is, as it were, a structural grammar of narrative, a structural poetic, that the creative writing can be referred to and worked out from» [10, с. 3].

Завдання 10. Поясніть, як використовують етносимвол «вода» з огляду на його асоціативні паралелі з реаліями стану і поведінки людини.

«...У народі вважалося, що вода була від початку світу, пор. у колядці: «Що ж нам було з світа початку? Нічого не було, одна водонька» або в завітті — «во-дочко, найстарша царичко». За давніми віруваннями, десь посеред землі, у Єрусалимі, знаходиться «центр (пуп) землі», звідки випливають усі річки та моря й повертаються туди. Здавна воду шанують як святу — у воду не можна плювати. Воді поклонялися, зокрема річкам, ставкам, озарем приносили жертви...

Проливання води в обряді пологів символізувало розкриття джерел. У річковій воді купалися також з ритуальною метою на Купала...

Вода символізує парування, запліднення, розмноження. Не випадково в давні часи шлюби бралися біля води. Принаймні звертає на себе увагу паралелізм народнопісенних мотивів залицяння як напування водою, а перевіз через річку, рятування з води потопаючої дівчини або якихось її уборів (вінка, коштовних прикрас) — з обрядом умикання при воді, з умиванням при зав'язуванні подружжя, купанням, обливанням водою. Звідси *брести через воду* — віддаватися, *перенести дівчину через воду* — посватати, *зловити вінець дівчини* — оженитися, *переплисти* — одружитися, *утопитися* — не одружитися...

На противагу символіці *чистої, світлої* води виступає негативна символіка *нечистої, каламутної* води. О. О. Потебня говорить, що як темрява взагалі, так і каламутність води — печаль, отже, смутність, невеселість...

Таїть у собі небезпеку бистра вода. Недарма кажуть про того, хто пустився на бистру воду, що він узявся за якесь непевне, ризиковане діло; див. ще в народній пісні: «Ой ти, вербо кудрявая, хто тобі кудрі повив,— Повила мене суха лоза, бистра вода, що хвилю б'є. Кажуть люди — мій муж не п'є; як світає — до коршми йде, як смеркає — з коршми йде»...

Символіка води в народнопісенній творчості сягає первісних вірувань, найтісніше пов'язаних із життям людини і природою, що її оточує. Це була

релігія реального життя. Вода належала до одного з головних культів природи як об'єкта людського поклоніння, бо була сильнішою за людину. Як елемент первісної віри, вона була тісно пов'язана як з матеріальним, так і з духовним життям людини, здебільшого життям особистим, родинним, оскільки з давніх-давен над водою відбувалися молодіжні ігрища, під час яких не тільки умикали дівчат, але й, згідно з обрядовістю, обливали одне одного та кидали у воду з очищувальною або оздоровчою метою. Здавна зафіксована людиною важливість води в явищах світу, її запліднювальний зв'язок із землею, таємничість її походження не могли не тривожити уяви людини та не викликати побожного ставлення до цієї стихії. Водні джерела спочатку обожувалися безпосередньо, а потім опосередковано через образи численних антропоморфних водних істот. На цій основі зароджувалася народнопоетична символіка, на яку така багата народна поезія. Як продукти образного мислення, етносимволи обростали численними асоціативними зв'язками — епітетними, антонімними, предикативними. О. О. Потебня зауважував, що «народна поезія не знає картин природи заради них самих» Усі вони підпорядковані асоціативній символіці стану і поведінки людини. Учений наголошує, що «тільки з погляду мови можна впорядкувати символи згідно зі світоглядом народу, а не зі свавіллям того, хто їх описує». Таким чином, народнопоетичні образи породжуються не стільки особливостями фольклорного народнопісенного жанру, скільки самою природою мови, її глибинною етнообразною сутністю» [2, с. 24-31].

ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ № 3

Завдання: Визначте, які ствердження вірні (В), а які ні (Н):

1. Особливість інформації полягає у тому, що вона може об'єктуватися, але не може передаватися.
2. Соціальна інформація – це інформація, яка свідомо організована у процесі соціального відображення.
3. Рух соціальної інформації реалізується засобами комунікаційних систем.
4. У процесі комунікації завжди присутні невербальні компоненти.
5. У таких комунікаційних системах, як література, словесність, музика, танок, образотворче мистецтво, реалізується вербальний механізм.
6. В усній творчості реалізуються вербальний і образний механізм переміщення соціальної інформації.
7. У процесі художньої комунікації людина отримує інформацію тільки із повідомлення, але не із мови, на якій розмовляє мистецтво.
8. Аналіз літературного твору як штучну кодову побудову структурних моделей літератури називають структурно-семіотичним літературознавством (Пропп В., Барт Р.)
9. Розповідна семіотика аналізує літературні твори як універсальні сюжетні схеми, інваріанти організованого мовлення.
10. Описова семіотика аналізує літературні твори як окремі корпуси текстів (від узагальнень до конкретних варіантів текстів).
11. Знакове представлення тексту надає можливість розглядати текст літературного твору як завершене ціле, яке складається із сутності.
12. Сутність є закодованої естетичної характеристики, а код – належності твору до історичного і літературного контексту.
13. «Мова літератури» - своєрідна відкрита система, а текст – реалізація існуючої системи (кода).
14. Р. Барт запропонував використовувати методи трансформаційної граматики в літературознавстві і художній текст представляє інтерес тільки з

точки зору того, як він виражає загальні правила породження художніх дискурсів.

15. Ц. Тодоров доходить до висновку, що ознакою «літературності» є відношення висловлювань до понять «істинність» - «не істинність», а сукупність літературних дискурсів представляє літературу.

16. В літературі існує одна семіотика, яка представляє собою деяку модель світу зі своїми можливостями породження та повідомлення нової інформації.

17. Три семіотичні літературні системи – лірика, епос і драма – розрізняються тільки за своїми структурами, а не за своїми семіотичними можливостями.

18. Структурно-семіотичне літературознавство представляє твір як нежорстку структуру; деяку штучну кодову побудову, яку можна структурувати.

19. Робота В. Проппа « Морфология волшебной сказки» показала можливість точного та об'єктивного підхода до літератури.

20. У літературі матеріальною основою виступає етнічна мова, тому вона є найбільш, дешевим і доступним мистецтвом.

21. Навички мовленнєвого спілкування готують адекватне сприйняття літератури – мова (первісна вербальна семіотика) виступає як природне підґрунтя для оволодіння більш складними семіотиками вербальних мистецтв.

22. Відносно висока інформативність і інтелектуалізм літератури обумовлені характером семантики мовних знаків і багаторівневою побудовою літератури як знакової системи.

23. Єдиний інформаційний світ, подібний до єдиного світу природи навколо людей, створюється, з однієї сторони, світом художньої літератури (інфосферою), а, з іншої сторони, світом науки та техніки (інтертекстом).

24. Термін «інтертекст» («інтертекстуальність») вперше був запропонований Р. Бартом в 1967 році.

25. «Кожен текст являється інтертекстом, інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш чи менш знайомих формах і тексти попередньої культури та тексти навколишньої культури» (Ц. Тодоров)

Рекомендована література:

1. **Агеев, В. Н.** Семиотика [Текст] / В. Н. Агеев. – М. : Весь мир, 2002. – 256 с.
2. **Жайворонок, В. В.** Етносимвольні асоціативні паралелі в українських народних піснях. [Текст] : наук.-теор. журнал / В. В. Жайворонок. Мовознавство. – 2010. – №6.
3. **Лотман, Ю. М.** Статьи по семиотике искусства [Текст] / (Серия «Мир искусств») / Сост. Р. Г. Григорьева, Пред. С. М. Даниэля – СПб. : Академический проект, 2002. – 544 с.
4. **Мечковская, Н. Б.** Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций [Текст] Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. центр Академия, 2004. – 432 с..
5. **Назарова, Т. Б.** Семиотика и филология. Современный английский язык [Текст] : учеб. пособие. / Т. Б. Назарова. – 2-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 2003. – 191 с.
6. **Пропп, В. Я.** Морфология волшебной сказки. [Текст] / В. Я. Пропп. Издательство "Лабиринт", М., 1998. –512 с.
7. **Степанов, Ю. С.** Семиотика: Антология [Текст] / Сост. Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2001. – 702 с.
8. Textual analzsis of a Tale of Pol // On Sings. M. Blonsky (ed.). – The Johns Hopkins University Press, 1991. –P. 84-97.
9. **Greimas, A. G.** Semiotics and Language: an Analytical Dictionary [Text] / A. G. Greimas. – Ind. Univ. Press, 1982. –
10. **Lott, B.** Language and Literature: Language Teaching [Text] / B. Lott. - 1989. -No. 1.-Vol.2.-P. 1-13.

Розділ 4. Прикладна семіотика

«Нам говорят «безумец» и «фантаст»,
Но выйдя из зависимости грустной,
С годами мозг мыслителя искусный
Мыслителя искусственно создаст»

Агеев В.

Теми для обговорення:

1. Штучні семіотики.
2. Семіотичне моделювання.
3. Тенденції розвитку знакових систем.

Ключові слова: *прикладна семіотика, семіотичне моделювання, модель, матеріальна модель, інформаційна модель, культурна семіотика, природна семіотика, штучна семіотика, етнічна мова, штучна мова, інформаційна мова, мова програмування.*

Оскільки знак є носій інформації, семіотика має велике прикладне значення для вивчення та проектування знакових систем, які використовуються в процесах передачі та обробки інформації. Перший напрям прикладних розробок – це створення штучних мов, які дозволяють алгоритмізувати процеси обробки інформації (мови програмування). Другий напрям – це створення алгоритмів, забезпечуючи обробку текстів на природній мові (машиний переклад).

Термін **прикладна семіотика** з'явився у 1995 році. Так стали називать науково-практичний напрям, який пов'язаний з вивченням проблем представлення знань в інтелектуальних комп'ютерних системах (напр., теорія баз знань основана на розумінні знакової природи знання), проблем **семіотичного моделювання**, динамік розвитку біологічних, соціальних або штучних систем.

Моделювання, в багатьох випадках, – це єдиний засіб отримання знань про об'єкти або процеси (напр., імітаційне моделювання).

Серед основних типів моделей виділяють **матеріальні** (макети, муляжи), **інформаційні, уявлювані**.

Прикладний характер семіотики проявляється у створення **культурних** (небіологічних) **семіотик**: а) **природних**, які виникають в соціальній історії людства, б) **штучних**, які свідомо та цілеспрямовано створюються людьми для прикладних цілей.

Чіткої межі між природними та штучними семіотиками не існує. Наприклад, **етнічні мови** представляють як природні семіотики. Але алфавіт, термінологія, **штучні мови** (есперанто) – це штучні мовні системи; **інформаційні мови** представляють як спеціалізовані системи позначень, які створюються для того, щоб більш оптимально представляти, накопичувати, передавати та переробляти інформацію: оптимізація досягається а рахунок відсутності багатозначності, омонімії, синонімії; **мови програмування** представляють як формалізовані системи, які призначені для комп'ютерної переробки інформації.

Оскільки людство живе в межах семіотичного континуума біологічних і соціальних семіотик, воно знаходиться під впливом єдиних залежностей між різними якостями різних знакових систем, які постійно розвиваються внаслідок розвитку комунікативних і пізнавальних потреб людини. З цим як раз і пов'язані можливості семіотики як системи пізнавальних принципів.

Завдання 1. Моделі описують як спосіб представлення знань.

Поясніть, як представляють знання ті типи моделей, які виділяє В.Агеєв.

«Так, например, все, что мы знаем об окружающих нас объектах, -это не что иное, как наше представление о них, то есть мысленные модели этих объектов. Объекты, для которых мы строим мысленные модели, сами могут быть идеальными, абстрактными, то есть существующими лишь в нашем сознании.

Примеры таких объектов: точка, прямая, плоскость, идеальный газ и т.д. Здесь воображаемыми являются как сами объекты, так и их модели.

Художественные образы, возникающие при чтении литературных произведений, - это тоже мысленные модели - модели событий, либо когда-то происходивших на самом деле, либо фантастических, сказочных.

Итак, под моделью некоторого объекта мы будем понимать другой объект (реальный или воображаемый), отражающий отдельные основные свойства исходного с той или иной степенью полноты.

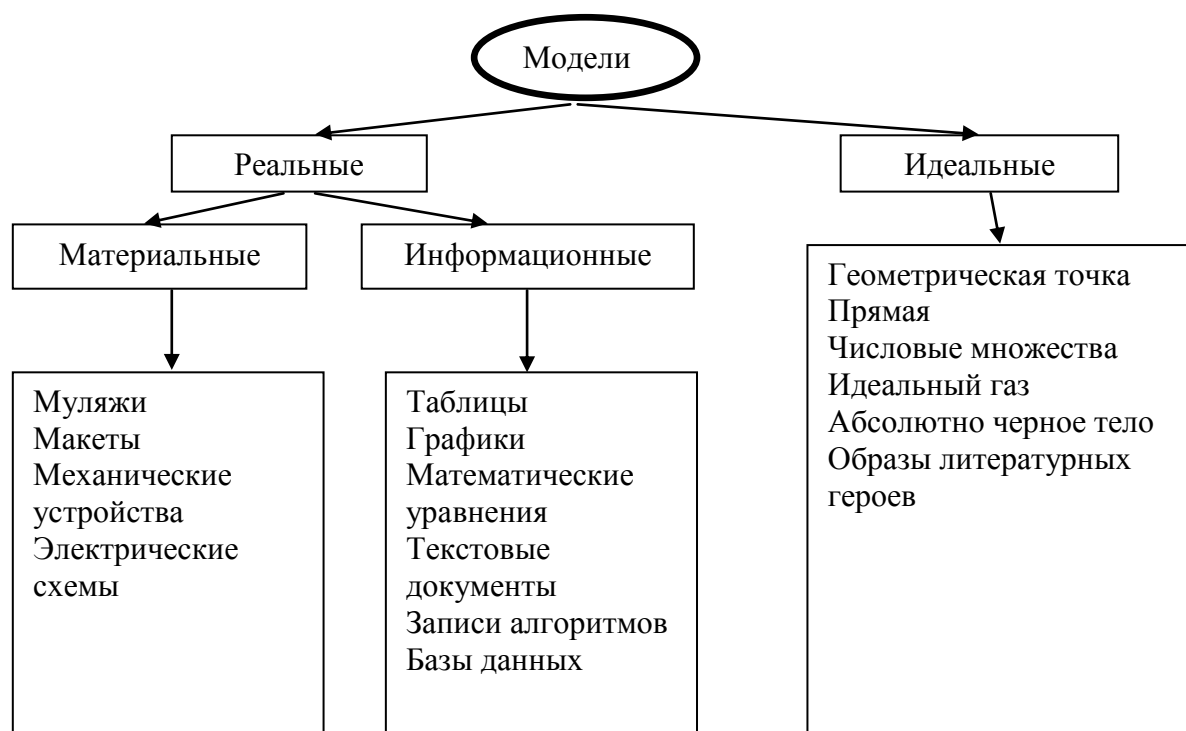
Область знаний, занимающаяся разработкой разнообразных моделей, их теорий и использованием, называется моделированием.

Под моделированием также понимают метод изучения свойств реального объекта или явления, основанный на изучении свойств модели этого объекта или явления.

Моделирование представляет собой один из основных методов познания окружающей действительности. Модели можно рассматривать как способ представления знаний» [1, с. 183].

Завдання 2. Як автор пояснює запропану класифікацію моделей? Які якості моделей важливі для розуміння їх семіотичних ознак?

«Модели можно рассматривать, как способ представления знаков. Они могут быть реально существующими и идеальными. Реально существующие модели делятся на:

К материальным моделям относятся различные муляжи, макеты, механические устройства, имитирующие работу сложных механизмов, различные электрические схемы и т.п.

Следует заметить, что для каждого объекта или явления может быть создано множество моделей, различающихся по своей природе и по полноте отражения свойств изучаемого объекта или явления.

Модель создают для того, чтобы наглядно представить какой-либо объект, явление природы или техническое устройство. Выбор типа модели и способа ее представления зависит от цели и задачи моделирования.

Материальные, механические модели чаще всего используются для учебных целей. Такие модели позволяют получить представление прежде всего о качественных характеристиках реальных объектов: об их пространственном расположении, геометрической форме, характере взаимодействия с другими объектами. Примеры: глобус, устройство для демонстрации явления солнечного затмения, макет двигателя внутреннего сгорания, макет молекулы химического соединения и т.д. Макеты позволяют наглядно продемонстрировать и очень большие, гигантские природные объекты

(Солнечная система, Галактика), и очень маленькие (модель живой клетки, молекулы, атома).

Модели информационные чаще всего используются для получения количественных характеристик изучаемых процессов и явлений. Здесь целью моделирования является такое описание реального объекта, которое позволит предсказывать, в каком состоянии окажется реальный объект или явление при наступлении того или иного события. Пример информационной модели - таблица, содержащая сведения об изменяющихся во времени координатах небесных тел: звезд, планет, комет, искусственных спутников и т.д. Такие таблицы в астрономии называются эфемеридами, с их помощью можно организовать наблюдение за любым известным космическим телом на небе в определенное время и в нужном направлении.

Другими примерами информационных моделей являются математические уравнения и системы уравнений, с помощью которых описываются количественные отношения между элементами различных систем. Например, траектория движения камня, брошенного под углом к горизонту, достаточно хорошо описывается уравнением, графиком которого является парабола. Более сложные математические модели используются для описания таких процессов, как движение потоков воздуха, обтекающих крыло самолета, или природных явлений - цунами или полярные сияния.

При построении модели прежде всего решают, какие свойства и качества моделируемого объекта можно считать наиболее существенными, а какими - пренебречь. Вопрос этот очень важен, поскольку излишняя детализация приводит к усложнению модели, делает ее менее наглядной. С другой стороны, если не учесть каких-то важных деталей, модель может дать неверное представление о поведении моделируемого объекта. Очевидно, что первостепенную роль при этом играет правильная постановка цели и задачи моделирования. Иными словами, прежде всего нужно решить, для чего создается модель и на какие вопросы с ее помощью предполагается получить ответы. Поэтому созданию модели предшествует системный анализ объекта

моделирования. В процессе системного анализа выделяются элементы, образующие этот объект, устанавливаются связи между ними.

Процесс создания модели иногда носит итерационный характер. Это означает, что созданная однажды модель в дальнейшем может изменяться. Сравнивая результаты моделирования с поведением реального объекта, делают вывод о том, насколько точно отражает модель те или иные свойства моделируемого объекта. Если выявляются существенные факторы, которые не были учтены ранее, модель уточняется, корректируется и процесс моделирования продолжается» [1, с. 183-187].

Завдання 3. Чому більш вагомим стає значення символічних семіотик?

«Из истории знаков известно, что все знаки в тот момент, когда их создавали или когда они сами «возникали» (как в естественных семиотиках), были так или иначе мотивированы: если не иконически (как знак $\parallel$ ('параллельно'), $\perp$ ('перпендикуляр') и некоторые другие, включая, может быть, и знак - 'минус'), то благодаря вторичной (системно-структурной) мотивированности по отношению к другим знакам своего поля (например, знак тождества $=$, знак неточного равенства $\approx$, знак неравенства $\neq$, знаки $>$ 'больше или равно', $<$ 'меньше или равно' производны от знака равенства $=$). Иногда от иконичности сознательно отказывались.

Так произошло, в частности, с римскими цифрами, обладавшими значительной наглядностью благодаря правилам комбинации исходных символов. Например, числа *II* и *III* вполне иконичны по отношению к *I* 'один', *IX* и *XI* — по отношению к *X* 'десять' и *I* 'один' и т.д. Однако оказалось, что абсолютно немотивированные арабские цифры более удобны для записи и вычислений в силу своей абстрактности и чистой символичности.

Аналогичный отказ от наглядности знаков известен в истории химии. Один из создателей атомной теории строения веществ, английский естествоиспытатель Джон Дальтон в 1808—1810 гг. стал обозначать химические

элементы небольшими кружками с различным рисунком или штриховкой внутри кружка.

Однако уже через десять лет шведский химик Якоб Берцелиус использует систему знаков без всякой иконичности: вместо кружочков атомов и пирамидок из кружков он предлагает буквенные символы (первая или две первых буквы латинских или греческих названий) и цифровые показатели (индексы), указывающие на количество атомов того или иного элемента. Иначе говоря, химическая символика приобретает современный вид.

Иконичность тормозила абстрактное и потому чисто теоретическое понимание некоторых явлений. Р. Л. Грегори, размышляя об изменении роли наглядности в познании, показывает, как в учебниках физики рубежа XIX и XX вв. стремительно менялся способ представления электрической цепи.

Оказывается, символы помогают понимать **недоступное** глазу. На рубеже XIX—XX вв. познание впервые встретилось с реальностью, недоступной глазу (в том числе микроскопу). Таковы, с одной стороны, процессы и явления микромира, изучаемые в электронике, квантовой механике, физиологии мозга, молекулярной биологии и некоторых других областях естествознания, а с другой стороны, не поддающиеся прямому наблюдению некоторые макропроцессы — как в естественных науках (например, эволюция звезд, происхождение планетных систем и т.п.), так и в социальных (например, промышленная или информационная революция, изменения в общественном сознании и т.п.).

Исследователь подобных процессов видит, наблюдает лишь знаки изучаемых явлений (например, кривую на осциллографе, электроэнцефалограмму, статистические данные, материалы социологического анкетирования и т. п.). Здесь бессильны чувственный опыт или воображение. Здесь принципиально нужно абстрактное понимание, т.е. познание, которое не только приходит к абстрактным формулам, но и исходит из абстракций и не может быть подтверждено показаниями чувств» [4, с. 389-391].

Завдання 4. Які тенденції розвитку знакових систем відмічає Н. Б. Мечковська?

«Об общих закономерностях в развитии семиотического континуума говорилось в разных разделах этой книги; в заключении имеет смысл представить эти линии в одном месте и тезисно.

1. Семиотическое пространство расширяется и уплотняется, особенно интенсивно растет число искусственных левополушар-ных знаковых систем и знаков. Возрастают объемы рационально-логической неличностной коммуникации, в том числе письменной информации на естественных языках.

2. Возрастает роль визуальной информации, в первую очередь абстрактно-символической, в то время как удельный вес наглядно-образных знаков и семиотик уменьшается.

3. В коммуникации людей уменьшается роль знаков с первичной мотивированностью. Постепенно уменьшается значимость интонации, жестов, мимики; в повседневном общении устная речь становится более экспрессивной, концентрированной и эгоцентрической, но менее образной (менее «картинной», или «изобразительной»).

4. В искусствах, рекламе, массовой коммуникации в искусственно созданных сложных знаках их абстрактно-символьные компоненты теснят наглядные. Вместо «картинок» вполне успешно используются имена и символы (названия, торговые знаки, фирменные марки, логотипы, бренды и т.п.).

5. В истории большинства культурных семиотик наблюдается расширение состава метасемиотических средств; в сфере искусственных семиотик это связано с важностью контроля и обеспечения надежности в передаче сообщений.

6. На фоне расширения объема и функций левополушарной информации, отчасти вопреки этим процессам, наиболее доступные семиотики, прежде всего язык и речевое общение, а также средства массовой коммуникации и образования субъективно (в глазах людей) утрачивают свою ценность.

7. Художественные семиотики (искусства) выступают как основной «противовес» расширяющимся пространствам искусственных рациональных семиотик. Искусства все резче противопоставляют себя наукам и технологиям. Искусства все менее информативны, зато все более субъективны, свободны в самовыражении художников, отображении любых объектов и разработке любых тем; в искусствах все более значительную роль играет авторское начало. Искусства быстрее обновляют свои художественные языки и стили, а их произведения становятся менее предсказуемы.

8. На протяжении последнего тысячелетия наблюдается ускоренная эволюция культурных семиотик (прежде всего в развитии стилей, направлений и жанров в истории искусств).

9. Появляются все новые семиотики, в которых объединяются возможности разных других знаковых систем (объединение кукольного и актерского театра; игрового и документального кино; театра и кинематографа; разные варианты анимационного кино, которые становятся особенно разнообразны благодаря компьютерным технологиям).

10. В современном мире наблюдается тенденция к интернационализации большинства семиотик, в том числе искусств и естественных языков» [4, с. 396-397].

Завдання 5. У чому автор бачить евристичні можливості семіотики як однієї з методологій гуманітарного знання?

«Преимущества семиотики как системы познавательных принципов в гуманитарных исследованиях состоят в следующем.

Во-первых, семиотический анализ всегда связан с выходом за пределы одной знаковой системы, т.е., по сути, он предполагает межсемиотический взгляд на феномены общения и познания. Семиотика требует от исследователя кругозора, но именно это и приводит к заслуживающим внимания результатам.

Во-вторых, у семиотики есть понятийный аппарат, который связывает ее с когнитивной психологией и теорией познания. В содружестве наук о

познании семиотика ценна своим опытом теоретического анализа означивания и онтологии значений; этот опыт не позволяет забывать о носителях значений и о зависимостях между «телом» и «душой» знака. Связь с когнитивными науками делает семиотику не только широким, но и глубоким знанием.

В-третьих, в семиотику органически вошла методология структурной лингвистики — одна из наиболее систематических и строгих гуманитарных методологий. Семиотика продолжает развивать наиболее глубокие идеи современного языкознания — о языке (и любой семиотике) как о порождающей системе, которая в процессах общения и познания производит (порождает) знаковые последовательности (тексты) и новые знаки; о поучительных закономерностях уровневого строения языка; о родовом, общечеловеческом сходстве тысяч языков Земли...

Семиотика, распространяя лингвистическое видение коммуникации на все классы информационных процессов в природе и культуре, позволяет понять движение смыслов в общении и познании: то, как возникают и как распространяются новые значения, как усиливаются одни и гаснут другие; как пересекаются разные значения наперекор разделенности сенсорных и информационных каналов; как взаимодействуют между собой разные уровни одной семиотики и как могут влиять друг на друга семиотически отдаленные знаковые системы. Семиотика позволяет увидеть общие линии в развитии знаковых систем. Это семиотическая проблема, но она важна для понимания коммуникативно-познавательной эволюции культуры» [4, с. 397-398].

Завдання 6. Яке коло проблем, пов'язаних з розвитком семіотики, окреслює У. Еко?

«Между тем «традиционные» семиотики всегда дистанцировались от проблемы смысла, беря за образец методы естествознания. Однако прорывы в семиотике всегда были там, где исследователь старался не втянуть семиотику в поле точных дисциплин, а вступал в зону изучения смысла. Это и работы У. Эко, Ю. Лотмана, А. Бродецкого и др. Кстати, прародительнице семиотики

— риторике удавалось сохранять целостность как научной дисциплины в том числе и за счет того, что она учитывала двойственность человеческого сознания. Риторике удалось уловить главную закономерность человеческого мышления, впоследствии точно описанную наукой, которая состоит в том, что человеческое мышление двухполушарно, то есть, представляет собой результат сложного взаимодействия двух корреспондированных между собой частей. «Язык» одного полушария в принципе непереволим на «язык» другого. В составе одного целого между ними происходит обмен и взаимодействие. Психологи сегодня определяют мышление как непрерывный обратимый перевод информации с языка образов на символический язык речевых сигналов.

Семиотике, находящейся на распутье, еще только предстоит найти свое место среди дисциплин, изучающих человека коммуницирующего. Тем не менее уже сегодня означен круг проблем, занимающий семиотиков. По высказыванию У. Эко, «самое большее и самое меньшее, на что способна семиология (речь идет об исследованиях, возможность которых еще только вырисовывается), так это признать в способе артикуляции означающих некие законы, соответствующие *константным механизмам мышления*, неизменные для всех культур и цивилизаций, и, следовательно, предположить — в качестве гипотезы — что, в конечном счете, каждое сообщение содержит в себе самом настоятельное указание, как его следует читать, благодаря неизменности механизмов артикуляции, схем порождения высказываний, от которых ни один человек никогда и нигде не сможет освободиться. На этом утопическом представлении о *неизменности человеческого ума* держатся семиотические представления о *постоянстве коммуникации*. Но эти общие исследовательские установки не должны отвлекать внимание от еще одной сопутствующей задачи: постоянно следить за изменением форм коммуникации, перестройкой кодов, рождением идеологий» [6, с. 284-285].

Завдання 7. Як автор розуміє синергетику розвитку семиотики?

«Заключительное замечание. Итак, мы кратко просмотрели всю семиотику последних десятилетий под определенным углом зрения — от высказывания. Поскольку сама семиотика есть наиболее структурированная часть информационной сферы, сферы информации; то естественным образом возникает вопрос: обнаруживаются ли какие-либо явления, аналогичные высказыванию в языке, за пределами языка и языкоподобных систем — в природе? И ответ на этот вопрос в настоящее время должен быть положительным: да, обнаруживаются.

Но лежит этот ответ уже в несколько иной сфере, чем семиотика в тесном смысле слова, — в сфере синергетики, исследующей особо сложные процессы в культуре, обществе и природе, связанные с проявлениями самоорганизации, порядка и противопоставленного им хаоса. Бенуа Мандельброт, сделавший решающий шаг в синергетике благодаря открытию Фракталов, во вступлении к своей книге говорит: «To name is to know» — «Называть — это знать», следуя, как можно полагать, древней латинской поговорке-поверью «Nomen est omen» — «Имя — это предзнаменование».

Итак, — продолжим мы, — если имена присутствуют в природе как «встреча» между именуемым и именуемым, то в природе в некотором смысле должны присутствовать и сочетания имен, т. е. высказывания, хотя бы как сочетания предметов, о которых говорят сочетания имен. И если в первом, во «встречном» характере имен, были убеждены многие мыслители на протяжении тысячелетий (от Платона до знатоков теории фракталов), то не должен ли второй вопрос, о высказываниях в этом смысле, стать вопросом семиотики? Мы полагаем, что должен, что здесь — «точка роста» семиотики наших дней. Ее будущее» [7, с. 41-42].

Завдання 8. Що таке семіосфера в мовах культури?

«В обществе одновременно сосуществуют множество знаковых систем, ни одна из которых, взятая в отдельности, фактически не может выступать в роли смыслового генератора. Только в ситуации семиотического многоязычия

возможен диалог как механизм смыслопорождения. Любое сознание моделирует себе «другого», собеседника, включенного в систему понимания-непонимания, коммуникативного сотрудничества - борьбы. И сами системы функционируют и развиваются, лишь будучи погружены в некий семиотический континуум, заполненный разнотипными и находящимися на разном уровне организации семиотическими образованиями. Такой континуум и называется семиосферой. «Пространство семиосферы» — понятие, которое употребляется отнюдь не в метафорическом смысле, но есть определенная сфера, обладающая рядом характерных признаков. Только внутри такого пространства оказываются возможными реализация коммуникативных процессов и порождение новых смыслов. Человек в таком пространстве является функцией семиосферы, иначе — элементом целостной системы, реализующим её цели и задачи, к тому же не всегда ему самому понятные. «Можно рассматривать семиотический универсум как совокупность отдельных текстов и замкнутых по отношению друг к другу языков, — пишет Ю.М. Лотман. — Тогда все здание будет выглядеть как составленное из отдельных кирпичиков. Однако более плодотворным представляется противоположный подход: все семиотическое пространство может рассматриваться как единый механизм (если не организм). Тогда первичным окажется не тот или иной кирпичик, а «большая система», именуемая семиосферой. Семиосфера есть то семиотическое пространство, вне которого невозможно само существование семиозиса...

У знаков есть все же одна особенность. Все, что угодно, может стать знаком, но только в ситуации человеческого общения. В определении знака существенно то, что он интенционален и у него есть отправитель. Нет коммуникативной интенции — нет и знака, нет. отправителя — тоже нет знака.. Знак предполагает отправителя с коммуникативной, интенцией, которую знак реализует. Однако одного, получателя –интерпретатора недостаточно. ...Знак интенционален и предполагает отправителя, еще в большей мере, чем получателя: -В его определение непременно должно входить то, что это

конвенциональный транслятор значений ототправителя к получателю. Он результат специальной конвенции, в том числе спонтанно возникшей (как в случае естественных языков — первичной знаковой, системы, обеспечившей обобщающе – абстрагирующий понятийный уровень человеческого сознания); эта конвенция связывает условной...» [3, с. 22].

Завдання 9. Чим відрізняються усна, писемна та електронна типи культур?

«Семиотический подход позволяет описывать и понимать разные культуры, цивилизации, исходя из их типологических особенностей. В период слома письменной цивилизации и перехода к цивилизации электронной особенно ясно проступили черты двух различных культур, границы между которыми до сих пор пролегают в общественной жизни. Подобно тому как индивидуальное сознание обладает своими механизмами памяти, коллективное сознание, обнаруживая потребность фиксировать общее для всего коллектива, создает механизмы коллективной памяти. Письменность относится к одному из таких механизмов. Но это не единственная форма коллективной памяти. Формы памяти производны от того материала, который считается подлежащим запоминанию, а это, в свою очередь, зависит от ориентации и структуры данной цивилизации... Культура такого типа постоянно умножает число текстов: право обрастает прецедентами, юридические акты фиксируют отдельные случаи — продажи, наследства, решения споров, причем каждый раз судья имеет дело именно с отдельным случаем. Этому же закону подчиняется и художественная литература. Возникает частная переписка и мемориально-дневниковая литература, также фиксирующая «случаи» и «происшествия». Для письменного сознания характерно внимание к причинно-следственным связям и результативности действий: фиксируется не то, в какое время надо начинать сев, а то, какой был урожай в данном году. С этим же связано и обостренное внимание к времени и, как следствие, возникновение представления об

истории. История есть один из побочных результатов возникновения письменности.

Культура, ориентированная не на умножение числа текстов, а на повторное воспроизведение текстов, раз навсегда данных, предполагает иное устройство коллективной памяти. Письменность здесь не является необходимой. Ее роль выполняют мнемонические символы — природные (растения, животные, скалы, звезды) и созданные человеком (идолы, курганы, архитектурные сооружения), организуемые ритуалом — социальным действием — в семиотическое пространство. Обряд выполняет здесь регулирующую и управляющую функцию мнемонического (сакрального) символа. Связанные с ритуалом действия сохраняют для коллектива память о тех поступках, представлениях и эмоциях, которые соответствуют нужной ситуации.

При этом необходимо иметь в виду, что если письменная культура ориентирована на прошлое, то устная культура — на будущее. Поэтому огромную роль в ней играют предсказания, гадания и пророчества...

Переход к культуре электронной, экранной потребовался в эпоху глобализма и принес с собой иные формы мнемической деятельности и устройства сознания» [3, с. 10].

Завдання 10. Що означають слова Е. Кассинера «Замість того, щоб визначати людину як *animal rationale*, ми визначаємо її як *animal symbolicum*»?

«Оживление интереса к символу в настоящее время не случайно - оно отражает усиление антропоцентрических и междисциплинарных тенденций в науке о языке. Мы все более отчетливо осознаем, что любые символические системы, так же как и отдельные символы, - это знаковые осуществления внутреннего мира человека, подчеркнута окрашенные познавательной составляющей. Хорошо понимая это, Эрнст Кассирер писал: "Вместо того, чтобы определять человека как *animal rationale*, мы определяем его как *animal symbolicum*" [Кассирер 1990: 97]. И поскольку символические формы во всем

их богатстве и разнообразии имеют самое непосредственное отношение к культуре, их изучение позволяет нам лучше понять и самих себя в ценностях, оценках, интеллектуальных ориентирах и приоритетах, и культурную среду, в которой мы живем.

Существуют два способа такой знаковой объективации содержаний: аналоговый и собственно символический. При аналоговом способе знаковую функцию выполняет образ как мысленное подобие тех содержаний, к которыми человек внутренне обращается. Можно говорить достаточно условно, что в случаях такого рода человек использует для мышления иконические знаки. Таким путем он может мыслить, в частности, в образах зрительных, слуховых, осязательных, обонятельных, эмоциональных, кинетических и кинестезических, психосоматических и т. д. И этот уровень мышления является, по сути, доязыковым.

При символическом способе репрезентации содержаний между планом выражения знака и планом его содержания нет четкого подобия, тот и другой связаны условной связью. План выражения в случаях такого рода уже составляет особый семиотический код, который вместе с отвечающими ему содержаниями может определяться в общем плане как "язык".

С этих позиций рассмотрим далее когнитивную природу символических форм культуры. В функциональном смысле они ничем не отличаются от естественного языка как основного семиотического средства хранения и представления знаний. Их появление также связано с потребностью человека в объективации имеющихся у него знаний о мире. Однако элементами кода в этом случае выступили не кинетические формы или звуковые комплексы, а естественные или специально сконструированные предметы (а также представляющие их изображения). Иными словами, знания закрепляются в этом случае в сознании человека не звуковыми или кинетическими кодами, а теми или иными предметными сферами.

Заслуживает внимания при этом близость подобных символических форм культуры таким знаковым системам, как предметные послания, - исторически

первым способам вещного закрепления мысли в пространстве и времени. Но предметные послания создавались человеком в первую очередь "для другого", а символические формы - "для себя", для внутреннего освоения мира и понимания себя в нем. Тем не менее, определенное сходство в функции этих двух культурных явлений имеется.

У символических форм культуры обнаруживаются несколько важных черт. Прежде всего, представленные в своей непосредственной данности или описанные вербально, они исходно выполняли важную общественную функцию - обеспечивали культурную память коллектива, т. е. составляли функциональное тождество естественного языка. При этом внешне символические предметы являются важнейшим средством конструирования культурной среды в ее материальном аспекте. С когнитивной же точки зрения сотворение материальных форм культуры (символическая деятельность, по Э. Кассиреру), - это процесс опредмеченного познания мира, особое средство закрепления знаний о мире, выводящее эти знания на уровень объективной реальности.

Вторая особенность символического кода культуры - универсальность, также сближающая его с естественным языком.

Символическими в эту и более позднюю эпоху неолита были также различные орнаментальные изображения, связанные с магическими верованиями, - такие как прямые линии, ломаные, спирали, меандры, кресты. В еще более позднее время это также окружности, квадраты, треугольники, звезды. Таким путем моделировались представления о важнейших принципах бытия, астральные представления, знания о календарных циклах природы.

Спираль, часто изображаемая на каменных блоках мегалитических могильных сооружений, непосредственно представляла мысль о движении извне к центру или в обратном направлении и таким путем символизировала идею перехода человека в загробный мир (через мистический Центр, к которому ведет движение спирали) и последующего возвращения его в мир живых.

Очевидными символами являются и некоторые мифические объекты, персонажи и боги древнегреческого пантеона. Например, Эрос символизирует собой любовно-оплодотворяющий принцип в природе, в образе Хаоса воплощается бесконечное и пустое мировое пространство, в котором берет начало все сущее, в образе Урана выступает небо и активное мужское начало природы, а в образе Геи -земля и пассивное женское начало.

Итак, с когнитивных позиций традиционная культура предстает перед нами как знаковое осуществление всей познавательной деятельности человека. И символы культуры -это знаки тех важнейших глобальных содержаний, которые некогда были открыты человечеством, но которые забылись, утратили свою актуальность.

В самом деле, в настоящее время в культуре отмечаются тенденции, которые серьезно меняют этот ее исходный характер. Культурные предметные коды утрачивают свою мотивацию - свой первоначальный смысл - и становятся лишь памятниками величия былых цивилизаций. Говоря более определенно, современная культура - речь здесь идет, разумеется, только о культуре европейской - сознательно или нет, но отказалась от мысли о важнейших глобальных категориях бытия в их прямой тотальности и обратилась по преимуществу к содержаниям, данным в естественном звуковом языке.

Суть подобной "деэтимологизации" культуры такова: высокая содержательность ее объектов со временем теряется, их религиозная или философская семантика замещается обыденной, глобальные смыслы, представляемые материальными символами, утрачиваются, и они начинают восприниматься лишь в эстетическом плане. В этом, собственно, и состоит общее культурное движение от сакральности к про-фанности, от большей содержательной насыщенности к меньшей.

Язык держит своего носителя в плену содержательной заданности, храня от него тайну "как бы иного бытия". Но именно язык способен сделать человека свободным, потому что он же и открывает человеку эту тайну» [2, с. 95-106].

Завдання 11. Поясніть, як даний символ трактується в різних культурах.

«Информация GOOGLE: «*Баран* — символ добра, богатства и рассвета. Он воплощает в себе такие качества, как настойчивость,, упорство в достижении цели. Еще это символ чистоты и непорочности. Дарует обладателю настойчивость и целеустремленность». Почему? Ведь в русском современном бытовом понимании слово *баран* — синоним *тупости* или *тупого упрямства* (с детства помним: «В этой речке утром рано утонули два барана»; «Молодой человек с бараньей прической и нескромным взглядом» (Ильф и Петров); народная мудрость подтверждает: «Смотреть, как баран на новые ворота» (тупо); «Это баран, овен (*прост, добр*); Барашка убить — не душу сгубить; На Васильев вечер барашка в лоб»; «голова баранья». В англ. *sheepish* — embarrassed.

Обратимся к коллективному опыту человечества.

Значение символа (в вариантах: *агнец, золотое руно, голова барана, рога барана, бараний взгляд*) существенно различается у разных народов в силу исторических и других причин.

Баран/The Ram — один из древнейших символов, входит в число знаков зодиака, первый из них, *Овен (Ages)*, был символом Животворного Тепла. По-египетски баран назывался *ба*, и это же слово имело значение *душа*. Английское название *ram* явно имело вид *игам* — «Солнечное Пламя». В исландском языке *gamg* означает «сильный», и представление о силе, прямоте и власти сохранилось в англ. словах *ramrod* — «шомпол», *to ram* — «таранить». На санскрите *Рама* — это «Солнце», *Рам* — корень египетского царского имени Рамзес, что означает «Сын Солнца». Великий праздник всех мусульман Рамазан означает *san rama*, т.е. «Святое Солнце». *Баран* — древнейшее прирученное человеком животное, одомашненное еще в период неолита в Верхнем Египте. У древних семитов изображения баранов как ценных домашних животных прослеживаются с VIII в. до н.э. Голова барана как мерило *ценности* отчеканена на античных монетах Малой Азии. «Именно для

народов Ближнего Востока, а затем для всего семитского, а позднее всего мусульманского мира, баран — *признак вожака* овечьего стада, *предводителя*, *символ* и *эмблема почета*, и потому образ барана внушал *уважение* на всем Древнем Востоке». Уже в Ветхом Завете баран превращается в символ: под баранами иносказательно подразумеваются *вожди* (правители, князья), а под овцами — целые народы.

Изображение белого барана Un голубом поле щита входит в государственный герб Дании.

Для того чтобы ответить на поставленный выше вопрос «Почему?», обратимся к моделированию структуры концепта *баран vs l'uni* в русской и английской картинах мира...

Концептуальный анализ позволяет ответить на вопрос, почему баран в русской культуре — символ тупости и тупого упрямства, а в других культурах — «символ добра, богатства и рассвета, воплощает в себе такие качества, как настойчивость, упорство в достижении цели, символ чистоты и непорочности, дарует обладателю настойчивость и целеустремленность». Добро — так как жертвенное животное даруется. Богатство — со времен язычества принято почитание *золотого руна*. Рассвет — так как the ram — Овен — первый знак зодиака, начинается с 21 марта (день весеннего равноденствия, утро года). Настойчивость, упорство в достижении цели — в Татарии, Калмыкии, Бурятии, на Алтае, в Туве — проявляется в изображении бараньих рогов (так называемый «малый рог»), в национальном орнаменте — почетный символ *настойчивости*, *упорства* в достижении цели. Эти характерные свойства животного нашли отражение в языке, в формах первичной и вторичной номинации, в так называемой концептуальной деривации. Чистота, непорочность, как уже отмечалось, в странах с сильным влиянием католической церкви — Португалии, Ирландии, Испании, Италии, Австрии, Польше — и особенно во всех странах Латинской Америки — изображается в виде молодого барашка — агнца, и поныне это изображение почитается как

символ *невинности, непорочности, кротости, доброты* как одно из *олицетворений Христа* («Агнец Божий». — Библ.).

Следует быть осторожным при трансляции этой трактовки концепта «баран» в другие культуры в процессе межкультурной коммуникации, где его трактовка может быть полярно противоположна» [5, с. 7-25].

Завдання 12. Поясніть, чому майбутнє лінгвістика автор вбачає в поєднанні методик і практик когнітивного та семіотичного моделювання.

«Основные принципы SMS-коммуникации можно сформулировать следующим образом:

1. SMS-общение изначально нацелено на речевое взаимодействие в пространстве 'СВОЙ - СВОЙ' (реже 'СВОЙ - ЧУЖОЙ'), где можно себе позволить практически все, где ничего не навязывается нормами речевого поведения, где поощряется лаконичность и прямота в актуализации своих интенций.

2. В содержательном аспекте косвенность минимизируется до прямореференциального смысла или же проявляет себя исключительно в виде речевых клише просьбы, извинения и т.п.; эмоциональная составляющая отделяется от рациональной (эмоции копируются специальными знаками: ☺ :) – эмоция счастья, ☹ :(– эмоция грусти и т.д.), что уподобляет SMS-коммуникацию упрощенному общению при помощи простых сигналов и элементарных знаков. Существенные изменения затрагивают и формальный аспект сообщения. Так, редукции подвергается не только содержательная сторона высказывания, но и сам способ выражения, так как цель такой коммуникации - максимум информации при минимальном нажатии на кнопки телефона. Возникает SMS-код, где не существует понятия правописания, а предпочтение отдается фонетической орфографии (например, Солнце вместо солнце, -ца вместо -ться: мыца, сушица и т.д.). Главенствующую роль в SMS-коммуникации играют аббревиатуры и так называемые «мелкие» слова.

Приведем в качестве примера несколько SMS сообщений и SMS-клише, характерных для интеракции в англоязычном этносоциуме:

- RU OK?- Are you OKI
- Y NY? - Yes and you!
- OK CU2DAY? - OK. See vou today?

Несмотря на то, что SMS-коммуникация стремится к максимальной объективности, 'субъективный' момент все же присутствует, иначе общение будет осуществляться не по линии 'человек - человек', а в направлении 'человек - телефон'. Следовательно, наибольшую «субъективную» нагрузку несут самые «малые» элементы языка - разного рода частицы, междометия и прочие «дискурсивные слова», а также знаки препинания. По словам Н.К. Рябцевой, это «предельно свернутые грамматические выразители присутствия субъекта, его текущих ментальных/внутренних состояний и его отношения к предмету речи, ее адресату, ситуации и пр.» [Рябцева 2004: 455]. Все это как бы и «авторская интонация на дисплее телефона», и выделение, указание, «дейксис», и связывание мыслей в единое целое и т.п. И что самое главное - взаимодействие с адресатом, диалог с ним, проникновение диалогической речи в монологическую, актуализация изложения и одновременно проявление авторского стиля.

3. Как и любое общение, SMS-коммуникация имеет свои этикетные правила и нормы, хотя они менее регламентированы. К примеру, совершенно приемлемым считается «растягивание» диалога во времени в ситуации «фразовой асимметрии» (термин в [Гак 2004]), когда наступает либо красноречивое молчание (как средство экстерниоризации переживаний субъекта), либо молчание, вызванное крайней занятостью адресата сообщения, что в SMS-коммуникации является более вероятным. К тому же, в общении посредством SMS вопросы «из вежливости» не задают, ведь слишком много усилий и времени затрачивается на составление одного такого витиеватого сообщения...

Таким образом, SMS-общение - это «общение наоборот», где человек еще не может отключиться от избыточной косвенности привычного ему коммуникативного взаимодействия и продолжает искать скрытое смысловое содержание даже в высказываниях с прямой оценочной семантикой, а значит, продолжает неосознанно трактовать, толковать и интерпретировать, возвращаясь к «прототипической модели косвенной оценки» превращая ОБЪЕКТИВНОЕ в СУБЪЕКТИВНОЕ. И этот процесс бесконечен... [8, с. 21-22].

ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ № 4

Завдання: Визначте, які ствердження вірні (В), а які ні (Н):

1. Термін «прикладна семіотика» з'явився в 1905 році.
2. Терміном «прикладна семіотика» називають науково-практичний напрям, який пов'язаний з вивченням проблем представлення знань в інтелектуальних комп'ютерних системах з позицій семіотики.
3. Методи прикладної семіотики базуються на аналогії між когнітивними системами людини та системами представлення знань у системах штучного інтелекту.
4. Формалізація – це процес відображення результатів мислення, опису фактів і подій в абсолютно точних поняттях і твердженнях.
5. Ступінь формалізації залежить від мети формалізації, від задач для вирішення яких потрібний даний опис (даний вид формалізації)
6. Модель об'єкту – це досить універсальний, ускладнений варіант реального об'єкту, який створений людиною за допомогою знаків.
7. Модель і – це опис реального об'єкту, який відображає якості цього об'єкту.
8. Різниця між моделлю та знаком полягає у тому, що знак необов'язково має матеріальну основу, а моделлю може бути тільки матеріальний, реально існуючий об'єкт чи явище.

9. Моделі можуть бути реальними і ідеальними.
10. Матеріальні моделі використовуються для отримання кількісних характеристик процесів і явищ, які вивчаються.
11. Інформаційні моделі використовують в навчанні для представлення якісних характеристик реальних об'єктів.
12. Основними характеристиками моделі є адекватність людини об'єкту моделювання (відповідність моделі об'єкту моделювання), ізоморфізм моделі (однакова інформація про об'єкт, який моделюється), гомоморфізм моделі (подібність).
13. Прикладом перевірки адекватності моделі є співставлення результатів моделювання з результатами фактичних параметрів об'єкту у різних умовах.
14. Прикладом гомоморфізму моделі є математична формула.
15. Прикладом ізоморфізму моделі є співвідношення між сценарієм і кінофільмом, який створений за цим сценарієм.
16. Значення символічних семіотичних збільшується тому, що символи дозволяють зрозуміти те, що людина не може сприйняти органами чуття, а сучасний світ характеризується збільшенням несенсорної інформації.
17. Єтнічна мова – це, в основному, система символічних знаків, яка дозволяє продукувати знання.
18. Єтнічна мова займає положення між біосеміотиками та семіотиками культури.
19. Мова – найбільш надійне джерело передачі інформації у порівнянні з художніми семіотиками і штучними семіотиками (символіка математики, логіки, технологій).
20. Серед тенденцій у розвитку знакових систем виділяють роль візуальної, абстрактно-символічної інформації.

Рекомендована література:

1. **Агеев, В. Н.** Семиотика [Текст] / В. Н. Агеев. – М. : Весь мир, 2002. – с 179-237.
2. **Берестенев Г. И.** Познание – символ – культура. // *Когнитивные исследования языка* 2009. № 5. с. 95-106.
3. **Лотман, Ю. М.** О семиосфере // *Труды по знаковым системам.* – Тарту, 1984. – с. 10-22.
4. **Мечковская, Н. Б.** Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб. заведений. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 432 с.
5. **Молчанова, Г. Г.** Методы исследования в межкультурной коммуникации: символ как когнитивная пам'ять культуры // *Вестн. Моск. ун-та Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация.* – 2006. – № 1.
6. **Никитина, Е. С.** Семиотика. Курс лекций: Учебное пособие для вузов. – М.: Академический Проект; Трикста, 2006. – 528 с. – («*Gaudeamus*»).
7. **Поспелов, Д. А., Осипов, Г. С.** Прикладная семиотика // *Новости искусственного интеллекта.* 1999. №1.
8. **Самигуллина, А. С.** Когнитивная лингвистика и семиотика. // *ВЯ.* 2007. № 3. с. 15-22.
9. **Степанов, Ю. С.** Семиотика: Антология. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
10. **Эко, У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию. *Петрополис, 1998.*

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Історія розвитку семіотики як науки.
2. Знакові імена в історії семіотики.
3. Зв'язки семіотики з різними науками.
4. Когнітивна лінгвістика та семіотика.
5. Мовотворчість як семіотична проблема.
6. Семіотичний континуум.
7. Семіотика культури.
8. Семіотика древніх культів.
9. Семіотика української дійсності.
10. Семіотика реклами.
11. Семіотика фразеологізмів.
12. Семіотика невербальної комунікації.
13. Семіотика живопису.
14. Семіотика звуку.
15. Семіотика мистецького слова.
16. Семіотика театру і кіно.
17. Спеціалізовані штучні семіотики.
18. Штучний інтелект як семіотична проблема.
19. Комп'ютерна семіотика.
20. Гра як семіотичний феномен.
21. Тенденції розвитку знакових систем.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Основні поняття семіотики	4
Розділ 2 Мова як особлива знакова система.....	34
Розділ 3 Семіотика літератури	50
Розділ 4 Прикладна семіотика	72